

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ВЗАЄМИНИ ВАТИКАНУ З ІТАЛІЄЮ В ДОБУ

Б. МУССОЛІНІ (1922-1945)

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконав:

Коркішко Олександр Владиславович,
студент групи ІСТб-1-21-4.0д

Науковий керівник:

Саган Галина Василівна,
професор кафедри всесвітньої історії,
доктор історичних наук, професор

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

2

Вступ	3
РОЗДІЛ 1.ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	7
РОЗДІЛ 2 ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА КОНТЕКСТ ВЗАЄМИН ВАТИКАНУ З ІТАЛІЄЮ	10
РОЗДІЛ 3 ВЗАЄМИНИ ВАТИКАНУ І ФАШИСТСЬКОЇ ІТАЛІЇ У1930-х	19
РОЗДІЛ 4 ВАТИКАН І ФАШИСТСЬКА ІТАЛІЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)	29
РОЗДІЛ 5 ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ ВЗАЄМИН ВАТИКАНУ ТА ФАШИСТСЬКОЇ ІТАЛІЇ	44
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57

Взаємини між Ватиканом та Італією у добу правління Беніто Муссоліні (1922–1945) становлять одну з найцікавіших і водночас найскладніших тем у контексті європейської історії XX століття.

Цей період характеризується радикальними політичними та соціальними змінами, які значною мірою вплинули на формування сучасної італійської державності, а також на позицію Католицької Церкви у світі. Ватикан, як духовний центр католицької віри, італійська держава, що перебувала під владою тоталітарного фашистського режиму, були змушені шукати шляхи співіснування, попри ідеологічні розбіжності та взаємні претензії. Особливого значення взаємини між Ватиканом і фашистським урядом набувають у контексті підписання Латеранських угод 1929 року, які врегулювали Римське питання, що залишалося відкритим з моменту об'єднання Італії у 1870 році. Ці угоди стали не лише політичним компромісом, а й потужним інструментом для зміцнення позицій як Ватикану, так і режиму Муссоліні. Ватикан отримав суверенітет над своїми територіями та вплив на духовне життя італійського суспільства, тоді як Муссоліні здобув визнання Церкви, яке сприяло легітимації його влади в очах населення.

Ця тема є особливо важливою для розуміння складного балансу між релігійною і політичною владою, який формується в умовах тоталітарних режимів. Аналізуючи цей період, можна побачити, як ідеологія фашизму взаємодіяла з католицькою доктриною, які компроміси були досягнуті і якою була ціна цих домовленостей для обох сторін. З огляду на це, дослідження взаємин між Ватиканом та Італією у період правління Муссоліні дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії релігійних і політичних інституцій в умовах ідеологічної поляризації та соціальних потрясінь.

У період Другої світової війни (1939–1945) роль Ватикану у взаєминах з фашистським урядом зазнала нових змін. З одного боку, Церква намагалася зберегти свій нейтралітет, а з іншого — активно впливала на моральний стан суспільства та допомагала жертвам війни. У цей час відносини між Ватиканом і режимом Муссоліні стали ще більш складними, оскільки фашистська держава, втрачаючи підтримку населення та союзників, намагалася використовувати авторитет Церкви для збереження власної легітимності.

Актуальність теми

Дослідження взаємин між Ватиканом та Італією в добу правління Муссоліні є надзвичайно важливим як для розуміння історичних процесів міжвоєнного періоду, так і для вивчення взаємодії світської та духовної влади у контексті тоталітарних режимів. Цей період відзначається не лише значними політичними, соціальними та економічними змінами в Італії, але й трансформацією ролі Католицької Церкви в суспільстві та її взаємовідносин із державою. Підписання Латеранських угод 1929 року стало поворотним моментом, що забезпечив Церкві значний вплив в обмін на підтримку фашистського режиму.

Особлива актуальність теми полягає у розумінні того, як Ватикан адаптувався до умов ідеології тоталітаризму, залишаючись при цьому потужним моральним і духовним авторитетом. Аналізуючи цей період, можна виявити механізми, за допомогою яких церква і держава досягали компромісів, а також межі такої співпраці. Це дозволяє краще зрозуміти роль релігії у формуванні політичних режимів і її вплив на суспільство в кризові періоди історії.

Актуальність є в контексті сучасних досліджень, спрямованих на аналіз впливу тоталітарних режимів на релігійні інститути. Увага до співіснування фашизму та католицизму допомагає виявити не лише історичні закономірності, а й дати відповідь на питання, як релігія може бути використана як інструмент політичної легітимації. У світлі сучасних дискусій про взаємини церкви і держави в умовах політичної нестабільності ця тема залишається надзвичайно важливою.

Також дослідження актуальне для вивчення соціальних наслідків взаємодії Ватикану і фашистського режиму, зокрема в аспектах релігійної освіти, моралі та впливу на формування громадської думки. Вивчення цього питання сприяє кращому розумінню історичних прецедентів, які можуть мати паралелі в сучасному світі, зокрема в контексті викликів, що постають перед релігійними інститутами у глобалізованому та політично складному середовищі.

Мета роботи: Всебічне дослідження взаємин між Ватиканом і Італійською державою в період правління Беніто Муссоліні (1922–1945). Зокрема, робота спрямована на вивчення політичних,

дипломатичних та ідеологічних аспектів співпраці, конфліктів та компромісів між Святим Престолом і фашистським урядом.

Об'єкт дослідження: Політичні та релігійні відносини між Ватиканом і фашистським урядом Італії у міжвоєнний період і часи Другої світової війни.

Предмет дослідження: Механізми та наслідки взаємодії між світською владою Італії та Католицькою Церквою, зокрема у контексті підписання угод 1929 року, їх вплив на державну політику, суспільне життя, а також роль цих домовленостей у формуванні міжнародного іміджу обох інституцій.

Основні завдання:

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження.
- Проаналізувати політику фашистського уряду щодо Католицької Церкви на початковому етапі правління (1922–1929), включаючи його прагнення легітимізації влади через підтримку Церкви.
- Дослідити процес підготовки та підписання Латеранських угод, зокрема переговорний процес, інтереси обох сторін і політичний контекст цієї події.
- Вивчити наслідки цих угод для політичного режиму Муссоліні та позицій Католицької Церкви в італійському суспільстві.
- Розкрити динаміку взаємин між Ватиканом і фашистським урядом у період Другої світової війни, зокрема роль Церкви в умовах військових дій та її ставлення до окупації Італії.
- Оцінити довготривалі наслідки взаємодії Ватикану і фашистського уряду для розвитку релігійно-політичних відносин у Європі після Другої світової війни.

Хронологічні межі: Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1922 року, коли Беніто Муссоліні прийшов до влади, до 1945

року — завершення Другої світової війни та падіння фашистського режиму в Італії.

Методологія дослідження: Перш за все, основним був **історичний метод**. Він дав змогу відновити послідовність подій, від приходу Муссоліні до влади в 1922 році до краху його режиму в 1945 році. Завдяки цьому методу було проаналізовано ключові події, такі як Латеранські угоди 1929 року, їхній вплив на життя країни та зміну стосунків під час війни.

Для того щоб побачити відмінності у стосунках Ватикану та Італії в різні періоди, застосовувався **порівняльно-історичний метод**. Це допомогло зрозуміти, як змінювалася політика Ватикану та дії уряду в різних умовах.

Щоб дістатися до суті питань, використовувався **метод аналізу джерел**. Досліджувалися тексти Латеранських угод, дипломатичні листування, папські звернення та інші документи, а також свідчення сучасників і публікації істориків. Це допомогло дізнатися, які цілі та мотиви були у кожної зі сторін.

Системний підхід допоміг розглядати стосунки між Ватиканом і фашистським режимом як частину більшого європейського контексту. Це дозволило врахувати міжнародні події, які впливали на ці стосунки, і зрозуміти їхню роль у ширшій політичній картині. Щоб оцінити якість джерел і уникнути хибних висновків, застосовувався **критичний аналіз**. Він допоміг побачити можливі упередження авторів і зрозуміти, у якому контексті були створені документи.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Сучасні студії з відносин Ватикану і фашистської Італії у 1922–1945 рр. поєднують багатовимірний аналіз історіографії, джерелознавства, політичних і дипломатичних вимірів. Українська історіографія у цьому контексті лишається здебільшого маргінальною — представлена розрізненими роботами, котрі переважно торкаються юридичних або загальних панорамних питань. Наприклад, дисертаційне дослідження Б. Гутіва 2020 р. детально аналізує юридичні норми та становлення державного статусу Ватикану на підставі Латеранських угод і оцінює їх як інструмент легітимації Папства. Однак виявлення повної картини подальших політичних взаємин із режимом Муссоліні автор лишає поза увагою. Інший приклад — марксистські праці радянської доби, зокрема Я. Григулевича, який інтерпретує папську політику як інструмент залежності від капіталістичної системи, описує феномен «римської проблеми» й оцінює енцикліки як пропагандистський засіб, однак не занурюється в тонку мережу дипломатичних угод і суперечностей між ідеологіями. Зрештою, багаторівневий опис Латеранських угод у сучасних підручниках українських авторів (Гісем, Ладиченко, Щупак) обмежується фактологічним описом — офіційної волі Церкви — без аналізу прихованих інтересів і політичного значення для фашистського режиму.

Західна історіографія демонструє значно більшу глибину та різноманіття джерел та інтерпретацій. Джон Ф. Поллард у фундаментальній монографії *The Vatican and Italian Fascism, 1929–32* (1985) був першим, хто обґрунтовано показав, що Латеранські угоди — не лише формальний документ, а інструмент взаємної легітимації: Ватикан здобув суверенітет, а Муссоліні — моральне виправдання перед католицьким населенням і аристократією. Поллард використовував рукописні справи з Архіву Святого Престолу й обґрунтував кожний ключовий пункт: фінансові виплати, освітні права, церковні структури, що діють під парасолькою держави. Девід Кертцер у *The Pope and Mussolini* (2014) із використанням нововідкритих архівів учинив ревізію: якщо до 2012 р. уявлення про папство було радше критичне, то з'ясувалося, що Пій XI не лише співпрацював із режимом, а часто активно підтримував його, заявляючи у приватних рапортах про «святий порядок», який фашизм приносить. Його — зазначення на роль Ватикану як інституціональної підтримки Муссоліні, особливо у 1930-х роках, уточнюють сторінку історії, де енцикліки («Non Abbiamo Bisogno», «Mit brennender Sorge») виступали символічними, тоді як за лаштунками тривали дипломатичні угоди і персональні симпатії.

Дослідження італійських істориків, наприклад Граціано Гарібольді (*Pio XII, Hitler e Mussolini*, 1995), включають аналіз етичного розвороту Церкви під час Другої світової війни: як, попри декларативну нейтральність, вона часто закривала очі на антисемітські закони і переслідування. Сільвестро Цуккотті (*Il Vaticano e l'Olocausto in Italia*, 2001) наводить нові архівні документи щодо дій і бездіяльності ватиканських посадовців у справі порятунку євреїв. Цей напрям доповнює більш загальні соціологічні та культурні підходи — як от дослідження Альфредо Трастароло, які зосереджуються на релігійному компоненті співпраці або протистояння між ідеологіями.

Джерельна база для таких історичних конструкцій особлива багата та багатовекторна. По-перше, архівні фонди Ватикану (Державний сектор) містять сотні тисяч справ, відкритих дослідникам після указу Папи Франциска у 2011 і 2012 роках. Там зберігаються текстові файли, внутрішні циркуляри, нотатки секретаріату Пія XI, листування, частково у рукописній формі. Аналіз цих документів розкриває приховані механізми взаємодії: як Гаспаррі коригував позицію, як Паціеллі підписував документи, як певні еліти Ватикану сприймали фашизм — не як загрозу, а як можливість зміцнення ролі Церкви. По-друге, енцикліки: їхнім змістом користуються вчені, адже це офіційна церковна позиція того часу. Однак вони часто подаються без аналізу контексту: що писали газети, як реагували італійські єрархи, що робило уряд — отже вони потребують сверки з джерелами як *L'Osservatore Romano*, *La Civiltà Cattolica*, та світовою пресою — *Corriere della Sera*, *Popolo d'Italia*, журналістами, які висвітлювали, як Церква підтримувала новий режим. Аналіз їхньої лексики, структури речень, запрошень, критики або мовчання допомагає зіставити символічну позицію з практичною політичною поведінкою. Латеранські угоди 1929 р. залишаються центральним, але стартовим моментом дослідження. Уміне їх трактування змінювалось: спочатку — як компроміс, потім — як стратегічний акт взаємовигідного співробітництва. Ключовим є детальний аналіз статей 3, 6, 13 — про статус священнослужителів, освіти, фінансування — що дав змогу італійському уряду мати на контролі католицькі структури, а Ватикану — довгостроковий ресурс для дипломатії.

Не менш важливі італійські державні архіви — наприклад, Archivio Centrale dello Stato, де зберігаються кабінети дактилографій, протоколи офісів, свідчення консультантів режиму, нотатки Муссоліні перед підписанням та переписка, що відтворює маневри ватиканських лобістів. Зміни в документах напередодні 1931 р., коли енцикліка була оприлюднена — свідчать, що режим прагнув заспокоїти опозицію, але й демонструвати свою незалежність перед мускулами Церкви.

Мемуари — не менш важливий, хоча і суб'єктивний пласт. Персона, як майбутній Папа Пій XII Євгеніо Паціеллі, описували свою роль у дипломатичному корпусі Ватикану: його спогади пояснюють, як Латеранські угоди стали частиною стратегії культури миру, попри тоталітарну владу. Інші мемуари — кардинал Гаспаррі, фашистських функціонерів, журналістів — додають емоційно-психологічного контексту: що вони самі думали, як обґрунтовували співпрацю. Маємо пам'ятати про потенційний «ретроспективний редагізм» — автори писали спогади після війни, з відчуттям огріхів і потреби виправдатися. Тому їхні твердження мають перевірятися за архівами.

Обмеження джерел очевидні. Архіви Пія XI відкриті, а от приватні архіви Пія XII — мало доступні. Файли про Другу світову війну досі частково закриті. Частина документів знищені або викрадені в період кампанії антицерковної комуністичної Італії та у роки війни. Також дуже нерівно збережені адресні тексти внутрішніх доповідей: де збережені вмістові файли, де є лише шифровані посилання до документів. Італійська преса у 1930-х роках була під жорстким контролем, тому джерела не повністю свободні — багато меморандумів або бути не представлені.

Власне поєднання архівних даних, енциклік, пресових матеріалів, дипломатичних листів, мемуарів і юридичних актів створює багатошаровий аналітичний каркас: джерела з різних каналів — церковні, державні, публічні, приватні — дають змогу зрозуміти, що відбувалося на кожному перехресті, у кожному проширці влади та суспільної ієрархії. Ця даність дозволила Полларду показати роль Латерану як політичного, а не лише церковного акта; Кертцеру — показати приховану лояльність Церкви до режиму у внутрішніх коридорах Vatican, а італійським історикам — оцінити складність моральних виборів між порятунком ідентичності та прагматичної виживанськості під режимом. Українська наука потребує подібного комплексного рівня дослідження, щоб вийти за рамки фактографічних описів і поєднати джерельну аналітику з історіографічною рефлексією. Без цього неможливо створити завершену картину взаємин Ватикану та фашистської Італії — таку, яка стане науковою основою для подальшого осмислення ролі Церкви у XX столітті.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА КОНТЕКСТ ВЗАЄМИН ВАТИКАНУ З ІТАЛІЄЮ

2.1. Роль Католицької Церкви в італійському суспільстві до 1922 року

Католицька Церква відігравала ключову роль в житті італійського суспільства ще задовго до об'єднання країни у 1861 році. Вона була духовним і моральним орієнтиром для переважної більшості населення, активно впливала на культурні, соціальні та політичні процеси. Проте наприкінці XIX та на початку XX століття Церква зіткнулася з новими викликами, пов'язаними із соціальними змінами, розвитком італійської держави та секуляризацією суспільства.

Протягом століть релігійна свідомість залишалася однією з головних характеристик італійського народу. У багатьох регіонах, особливо в сільській місцевості, Церква була центром соціального та духовного життя. Люди регулярно брали участь у богослужіннях, релігійних святах та обрядах, таких як хрещення, весілля та похорони. Священик часто був найбільш освіченою і впливовою особою громади, до якої зверталися за порадою та підтримкою. Участь у релігійних практиках була тісно пов'язана з суспільною мораллю, адже саме Церква формувала уявлення про добро і зло, етичні норми та цінності.

Церква також виконувала важливу соціальну функцію. Вона займалася благодійністю, опікувалася бідними, сиротами та хворими. Монастирі та релігійні громади утримували притулки, лікарні та навчальні заклади. Зокрема, католицькі школи відігравали вагомий роль у вихованні дітей та молоді, прищеплюючи їм не лише знання, але й християнські цінності. Жіноча освіта, якою займалися католицькі ордени, забезпечувала дівчат базовими навичками ведення господарства та основами моралі, сприяючи укріпленню традиційного погляду на роль жінки у суспільстві.

Після об'єднання Італії у 1870 році Церква опинилася у конфлікті з новою державою через втрату своєї світської влади. "Римське питання" стало однією з головних політичних проблем того часу. Папа Пій IX проголосив себе "в'язнем Ватикану", а Ватикан, у свою чергу, оголосив політику "Non Expedit", що забороняла католикам брати участь у

виборах. Це створило напругу між державою і Церквою, яка поступово змінювала свої підходи до співпраці з політичними силами. Окремою проблемою для Церкви було поширення соціалістичних ідей, які вона вважала загрозою для традиційних цінностей. Католицька пропаганда активно боролася проти соціалізму, засуджуючи його як аморальну та антирелігійну ідеологію. У 1919 році Ватикан підтримав створення Партії народників, яка мала представляти католицькі інтереси у політиці та протистояти впливу соціалістів і лібералів. До 1922 року Католицька Церква, попри втрату політичної влади, зберігала величезний вплив на релігійне, соціальне та культурне життя Італії. Вона залишалася моральним авторитетом і символом традиційних цінностей, однак її позиція у суспільстві поступово підіривалася секуляризацією та розвитком нових ідеологій. Це створювало передумови для пошуку нових форм співпраці між Ватиканом та італійською державою, що врешті-решт привело до зближення з фашистським режимом Беніто Муссоліні. [6, ст 87]

2.2. Католицька Церква та політична ситуація в Італії у переддень приходу до влади Беніто Муссоліні

На початку 1920-х років Італія переживала складний період політичної, соціальної та економічної нестабільності. Перша світова війна завершилася для країни перемогою, але вона виявилася "прірвою". Економіка була виснажена, промисловість і сільське господарство опинилися у кризі, а рівень безробіття зростав. Соціальні проблеми посилювалися невдоволенням серед населення через несправедливий розподіл ресурсів і розчаруванням у державній політиці. Цей період, відомий як "червоні роки", був позначений масовими страйками, селянськими виступами та зростанням впливу лівих ідей. Соціалісти й комуністи активно закликали до революційних змін, намагаючись скористатися кризою для посилення своїх позицій. У той же час праві сили, включаючи націоналістів, шукали шляхи для відновлення "порядку" і боротьби проти поширення радикальних лівих рухів. Ватикан сприймав соціалізм і комунізм як основну загрозу. Папа Бенедикт XV, який очолював Католицьку Церкву у цей період, закликав до збереження миру й суспільної стабільності. Він засуджував насильство й революційні методи, пропонуючи натомість розвиток діалогу між класами та підтримку соціальних реформ, що відповідали б принципам католицького соціального вчення.

Одним із важливих інструментів впливу Католицької Церкви стала Партія народників заснована у 1919 році. Її очолив Луїджі Стурцо, католицький священник і впливовий громадський діяч. [8,ст 52] Народники виступали за створення соціально орієнтованої держави, яка базувалася б на християнських цінностях. Їхня програма включала такі аспекти, як захист прав робітників, реформа земельної власності, розвиток системи освіти та підтримка сільських громад. Водночас партія намагалася зберігати автономію від Ватикану, що викликало певну напругу у відносинах із церковною ієрархією. Проте, попри прогресивну програму, партія зіткнулася з низкою труднощів. Її вплив обмежувався переважно сільськими регіонами, де католицизм залишався найсильнішим. Крім того, партія була розділена на помірковане та радикальне крило, що послаблювало її позиції. У складній політичній боротьбі народникам було важко конкурувати з більш організованими і радикально налаштованими соціалістами та комуністами.

Зростання фашистського руху у цей період стало ще одним важливим фактором. Беніто Муссоліні, колишній соціаліст, використав страхи перед "червоним терором", щоб консолідувати середній клас, дрібних землевласників і промисловців навколо своєї програми. Його ідеї порядку, сильної держави та національної гордості приваблювали тих, хто розчарувався у традиційних політичних партіях. Фашисти обіцяли відновити стабільність і захистити країну від загрози соціалістичної революції.

У цей час Ватикан почав уважно стежити за ситуацією в Італії. Папа Пій XI, який зійшов на престол у 1922 році, усвідомлював виклики, що стояли перед Католицькою Церквою. Соціалістичні та комуністичні рухи, які заперечували релігію, вважалися головною загрозою. Фашистський рух, хоч і викликав певну підозру через свій радикалізм, розглядався як потенційний союзник у боротьбі проти атеїзму і секуляризму. Водночас Ватикан прагнув вирішити "Римське питання", яке залишалося джерелом напруженості у відносинах з італійською державою. Відсутність офіційного визнання суверенітету Ватикану створювала проблему не лише політичного характеру, а й підривала авторитет Католицької Церкви на міжнародній арені.

2.3. Прихід Беніто Муссоліні до влади: встановлення фашистського режиму та пошук компромісу з Ватиканом

Після завершення Першої світової війни Італія зіткнулася з масштабними економічними труднощами. Повернення солдатів додому призвело до безробіття, а промислові підприємства не могли швидко адаптуватися до умов мирного часу. До цього додавалися політичні протистояння між лівими силами, що закликали до соціальних реформ і революції за радянським зразком, і правими угрупованнями, які вимагали відновлення порядку та посилення державного контролю. У цих умовах Беніто Муссоліні, який колись був соціалістом, а згодом заснував фашистський рух, запропонував альтернативу. Фашизм обіцяв порядок, національне відродження та сильну державу. Завдяки підтримці великого капіталу, а також середнього класу, який побоювався революційних змін, Муссоліні почав зміцнювати свій вплив. Його політична програма базувалася на гаслах патріотизму, антикомунізму та об'єднання суспільства навколо ідеї сильної нації.

У жовтні 1922 року фашисти організували "Марш на Рим" — демонстрацію сили, яка змусила короля Віктора Еммануїла III призначити Муссоліні прем'єр-міністром. Хоча марш не був масовим і військовим за своєю суттю, він став символом встановлення фашистської влади. Призначення Муссоліні стало компромісом між монархією, яка не хотіла революцій, та буржуазними елітами, які прагнули стабільності. Зайнявши пост прем'єр-міністра, Муссоліні розпочав реформу політичної системи Італії. Спочатку його уряд був коаліційним, що включав представників інших партій. Проте поступово він усунув своїх політичних конкурентів, використовуючи адміністративні важелі та підтримку силових структур. Уже до середини 1920-х років Муссоліні встановив диктатуру, проголосивши себе "Дуче" — лідером італійського народу.

Фашистський режим характеризувався централізацією влади, придушенням опозиції, контролем над пресою та культурним життям. У 1926 році були заборонені всі політичні партії, окрім Національної фашистської партії. Система управління базувалася на принципах корпоративізму, який передбачав створення синдикатів, що об'єднували робітників і роботодавців під контролем держави.

Прихід Дуче до влади змінив політичну ситуацію в Італії. Фашисти взяли під контроль не лише уряд, а й більшість важливих соціальних і політичних інститутів. Хоча фашистський режим активно пропагував націоналізм, корпоративізм і авторитаризм, Муссоліні прагнув забезпечити підтримку різних соціальних груп, зокрема католицької частини населення, яка залишалася важливим елементом в соціальній структурі Італії. Проте, незважаючи на відкритість до співпраці з Церквою, уряд Муссоліні також зберігав свою незалежність і контролював більшість аспектів внутрішньої політики, що потребувало певного балансу між бажанням Муссоліні домінувати та необхідністю знайти спільну мову з Ватиканом. Ватикан, зі свого боку, опинився в складній ситуації. Папа Пій XI, зазнав значного тиску з боку внутрішніх сил, що закликали до перегляду позиції Церкви щодо фашистської влади. Водночас, папа усвідомлював, що новий режим може стати важливим фактором стабільності в Італії, зокрема у боротьбі проти соціалізму і комунізму, які активно виступали проти Церкви. Папа також спостерігав за політичною ситуацією в Європі, де в багатьох країнах почали утверджуватися авторитарні режими, а фашисти ставали важливими союзниками в боротьбі з революційними силами. Таким чином, для Ватикану співпраця з Муссоліні стала необхідним кроком для збереження свого впливу на католицьке населення Італії.

Для обох сторін було важливо уникнути відкритого конфлікту, тому вони розпочали поступки. Муссоліні, в свою чергу, не йшов на повну ліквідацію впливу Церкви, але надавав їй певні преференції у питаннях релігійного виховання та підтримки католицьких інститутів. Фашисти не відмовлялися від свого контролю над державою, але обіцяли забезпечити Церкві свободу в управлінні релігійними справами та не втручатися у церковні питання. Папа, в свою чергу, не вимагав відновлення повної територіальної незалежності Ватикану, що стало важливим поступом з його боку. Втім, католицька церква прагнула до визнання своїх прав на релігійний вплив і автономію в Італії, особливо в питаннях моральної влади та освітньої діяльності. Таким чином, протягом 1920-х років сторони поступово наближалися до угоди, яка мала врегулювати питання, що виникали через Римське питання. Цей процес пошуку компромісу заклав основу для подальших переговорів, які в кінцевому результаті призвели до укладання Латеранських угод у 1929 році.

2.4. Укладення лютеранських угод

Намір налагодити відносини між Італією та Ватиканом був здійснений через низку непрямих переговорів, що відбувалися протягом кількох років. Спочатку вони проходили на рівні офіційних контактів між дипломатами та представниками урядів, але з часом стали набувати більш інтенсивного і структурованого характеру. Дипломатичні переговори між урядом Муссоліні та представниками Ватикану відбувалися в умовах обережності, адже фашисти не хотіли надавати Ватикану надмірної автономії, в той час як Церква наполягала на відновленні своїх прав та визнанні її автономії у сфері релігійної діяльності. Ключовими фігурами у цих переговорах були сам Беніто Муссоліні, що представляв інтереси італійського уряду, та кардинал П'єтро Гаспаррі, який був головним представником Ватикану. Переговори проходили на фоні взаємних поступок, оскільки обидві сторони мали чітке уявлення про вигоди від укладання угоди. Муссоліні прагнув досягти стабільності і підтримки з боку католицької частини населення, в той час як Папа Пій XI бажав відновити статус Церкви як важливого соціального інституту в Італії.

Латеранські угоди, підписані 11 лютого 1929 року, стали юридичним завершенням десятилітньої боротьби за статус Ватикану. Угода складалася з трьох основних частин: конкордату, дипломатичного протоколу та фінансової угоди.

Конкордат був одним із найбільш важливих і складних документів Латеранських угод. Його основні положення були спрямовані на відновлення впливу Католицької Церкви в Італії та її захист від будь-яких зовнішніх або внутрішніх загроз. Важливо, що конкордат закріплював правовий статус Католицької Церкви в Італії, визначав її права та обов'язки, а також включав низку пунктів, що стосувалися релігійного життя в країні.

Основні положення конкордату:

- **Католицизм як державна релігія Італії:** Однією з ключових частин угоди було офіційне визнання католицизму державною релігією Італії. Це означало, що Італія мала надавати першочергову підтримку Католицькій Церкві, що зміцнювало позицію релігійних інститутів у суспільстві.

- **Церква як юридична особа:** Ватикану була надана можливість діяти як юридична особа на території Італії, що дозволяло йому здійснювати релігійну діяльність без зовнішнього втручання. Це включало право на власні фінанси, нерухомість і можливість укласти угоди з іншими країнами.
- **Право на релігійне виховання:** Церква здобула законне право на викладання релігії в школах Італії, що стало важливим елементом для підтримки католицької ідентичності в країні. Усі державні школи повинні були включати катехізис як частину навчального процесу.
- **Публічні релігійні прояви:** Важливим положенням конкордату стало дозволення публічних релігійних церемоній і святкувань, таких як Різдво і Великдень. Фашистський уряд визнавав важливість таких заходів для підтримки морального та соціального порядку в країні.
- **Папська влада в релігійних питаннях:** Конкордат закріплював повну незалежність Католицької Церкви в управлінні своїми справами. Це означало, що фашистський уряд не мав права втручатися в релігійні та церковні справи, що забезпечувало Церкві автономію в межах Італії.

Дипломатичний протокол був важливим документом, який встановлював суверенітет Ватика Дну і визначав його міжнародний статус. Одним із ключових моментів було визнання Ватикану як незалежної держави, що мало важливі політичні наслідки.

Основні положення дипломатичного протоколу:

- **Визнання Ватикану як суверенної держави:** Італія визнала повну незалежність Ватикану, що стало результатом тривалого конфлікту між Папським Престолом і Італією після анексії Риму в 1870 році. Ватикан здобув територіальну незалежність і більше не був під контролем італійської держави.
- **Встановлення кордонів Ватикану:** У рамках протоколу було чітко визначено кордони Ватикану — суверенної території площею 44 гектари, що розташовувалась на південному заході Риму. Це стало основою для подальшої політичної автономії Ватикану.
- **Папа Римський — глава держави:** Папа Римський залишався

головою незалежної держави, яка була міжнародно визнаною і могла

вести дипломатичні відносини з іншими країнами. Це означало, що Папа Римський не підпадав під юрисдикцію італійського уряду і мав можливість укладати міжнародні угоди.

- **Установлення дипломатичних відносин:** Ватикан відновив дипломатичні відносини з Італією та іншими країнами, що дозволяло йому брати участь у міжнародних справах. Це також підвищило статус Папи як важливого міжнародного діяча.

Фінансова угода була важливою частиною Латеранських угод, оскільки вона визначала, як Італія компенсуватиме Ватикану втрату його територіальної незалежності після анексії Риму. Після 1870 року Ватикан не мав значних фінансових ресурсів, і ця угода мала на меті відновити фінансову стабільність Церкви.

Основні положення фінансової угоди:

- **Фінансова компенсація:** Італійський уряд погодився виплатити Ватикану компенсацію за втрачені території та матеріальні ресурси, що складаються з 750 мільйонів лір в облігаціях та грошах. Ця сума була значною для того часу і дозволила Ватикану відновити свою фінансову незалежність.
- **Визнання церковних активів:** Ватикан також отримав право на володіння та управління своїми фінансовими активами і нерухомістю, що було важливим для підтримки його економічної стабільності.
- **Податкові пільги:** Католицькі інститути в Італії отримали податкові пільги, що дозволяло їм більш ефективно функціонувати на території країни, не піддаючись значним фінансовим обмеженням.

Латеранські угоди були важливими для обох сторін — як для Італії, так і для Ватикану. Для Муссоліні ці угоди стали способом зміцнити фашистський режим, здобути підтримку католицької частини населення та забезпечити політичну легітимність фашистської влади через співпрацю з Церквою. У свою чергу, для Папи Пія XI угоди були важливим кроком до відновлення незалежності Ватикану, його міжнародного статусу та можливості активно брати участь у міжнародних справах.

Ці угоди також мали довготривале значення для Італії та для релігійного життя в країні, оскільки закріплювали важливі елементи католицької церкви в державному та суспільному житті Італії. Вони також стали прикладом того, як режим авторитарної влади може шукати компроміс з релігійною установою для досягнення стабільності та легітимності.

ВЗАЄМИНИ ВАТИКАНУ І ФАШИСТСЬКОЇ ІТАЛІЇ У 1930-х

3.1. Реакція Католицької Церкви на політику режиму Муссоліні

Після підписання Латеранських угод 1929 року офіційні відносини між Ватиканом та італійською державою зміцнились, але вже на початку 1930-х років почали проявлятися складнощі взаємодії. Папа Пій XI вітав стабілізацію Італії під фашистським режимом Муссоліні як противагу хаосу після війни, однак не мав наміру жертвувати незалежністю Церкви. У своїх промовах він наголошував: справжній католик має підкорятися лише церковній владі, а не світській, навіть якщо та проголошує себе «католицькою». Ватикан одразу заявив, що фашизм не може змінити духовні засади вірян – лише дотримання християнських принципів дозволить бути «насправді католиком». Таким чином розгорнулося приховане ідеологічне протистояння: з одного боку – культ держави і тотальна відданість Муссоліні, а з іншого – універсальна підпорядкованість Папі та канонам Церкви.

У 1931 році напруження вийшло на поверхню в скандалі навколо Католицького Дійства (*Azione Cattolica*), надзвичайно важливої молодіжної організації Церкви. Муссоліні наказав розпустити католицькі молодіжні гуртки, прагнучи передати виховання підлітків до рук фашистських організацій (зокрема, гуртків «*Opera Nazionale Balilla*»). У відповідь Папа Пій XI скерував до єпископату енцикліку «**Non Abbiamo Bisogno**» («Нам не потрібно»), в якій рішуче засудив втручання держави у справи Церкви. У цій праці він захищав автономію Католицького Дійства та інших церковних установ, наголошуючи, що держава не має «забирати у Церкви її власні методи виховання». Цей викид незгоди продовжився хвилею публічних обмінів між Ватиканськими ЗМІ (зокрема, *L'Osservatore Romano*) і фашистською пресою, аж доки у вересні 1931 року було підписано угоду, яка зберігала за Церквою право організовувати власну молодь. Таким чином вінцем конфлікту стала дипломатична перемога Ватикану – кордон між державою й Церквою залишився у межах, сформованих Латераном.

Загалом офіційна позиція Пія XI ґрунтувалася на визнанні принципів Конкордату, але з чіткою умовою: Церква зберігає останнє

слово в морально-етичних питаннях. Папа неодноразово повторював, що фашизм не може примиритися з християнським уявленням про людину і родину, хоча формально його лідери демонстрували цінності, близькі католицизму (антикомунізм, заборона розлучень тощо). Енцикліка **«Quadragesimo Anno»** (1931), наприклад, хоч і присвячувалася соціальній доктрині, містила приховані випадки проти тоталітарного контролю держави над економікою й суспільством. А в пізніших публічних виступах 1938 року Пій XI різко засудив расову ідеологію: він назвав антисемітизм «ересом», зазначивши, що християнство оголошує себе духовним продовженням Авраамової віри. Зазначаючи: «Християнин не може бути причетним до переслідування євреїв», Папа підкреслював несумісність нацистсько-фашистських переслідувань з вірою. Однак ці слова практично не прозвучали в італійських католицьких ЗМІ через цензуру, хоча були надруковані за кордоном (наприклад, у бельгійській та французькій пресі).

Реакція італійського єпископату виявилася досить різнобічною. Багато високопоставлених ієрархів уникало відкритого конфлікту з режимом, часто підкреслюючи національну самосвідомість та патріотизм. Наприклад, у 1938 році шістьдесят єпископів разом з тисячами священиків зустрілися з Муссоліні на молитовному заході під час «хлібного раллі», дякуючи йому за турботу про економічне процвітання. Така демонстрація національного ентузіазму була сприйнята владою позитивно. Проте були винятки: міланський архієпископ Блаженний М. Шустер відкрито засудив нові расові закони як «ерес» і загрозу християнським основам, виступивши проти антисемітської політики. Його проповідь у соборі Мілана (листопад 1938) викликала гнівний спротив з боку влади, але стала одним із небагатьох прикладів публічного непокори італійської єрархії фашистській ідеології. Слід зауважити, що більшість низового духовенства та мирян поділяли ворожість до подібних заходів влади: протест полягав у небажанні брати участь у фашистських ритуалах і закликах, захисті катехизму в школах та підтримці парафіяльних товариств. Водночас саме в рамках єпархіальних послань або пастирських листів ієрархи підтверджували пріоритет церковного навчання, не шикувались у ряд із політичною пропагандою.

Католицька преса 1930-х рр. перебувала під суворим контролем режиму, тому її реакція була обачною. Офіційна газета Святого

Престолу *«L'Osservatore Romano»* переважно друкувала виключно урядові новини та церковні події, уникаючи критики. Деякі регіональні видання намагалися висвітлювати позицію Церкви у стилі тонких натяків: наприклад, у відповідь на скандал 1931 р. католицька преса публікувала витяги з енцикліки Пія XI з незначними цензурними виправленнями. Більшість католицьких щоденників, таких як *«Avvenire d'Italia»* чи *«L'Osservatore della Domenica»*, під час цензурних перевірок балансував між лояльністю і таємною критикою. Наприклад, після прийняття расових законів літня тематика видань іноді торкалася теми єдності людства, але прямої згадки про антисемітизм уникали. Поодинокі статті журналістів-католиків порушували питання «збереження християнських поглядів» у національному повсякденні. В цілому ж католицька преса відігравала роль лояльного настроювача – вона хотіла зберегти легальну діяльність Церкви й не йшла на відкритий конфлікт, хоча зберігала окремі цейтноти у статтях на захист традиційних цінностей.

У сукупності, у питаннях виховання молоді та релігійної свободи католицька сторона захищала своє бачення морально-патріотичного навчання. З одного боку, фашистський уряд, підтримуючи пропаганду культу Дуче, прагнув централізувати усі молодіжні об'єднання (через ONB — *Opera Nazionale Balilla*). З іншого боку, Католицьке Дійство намагалося підготувати «нове покоління віруючих» через свої гуртки і скаутські рухи. У 1927–1931 роках намагання влади підкорити ці гуртки призвели до переговорів: спочатку безкомпромісних, потім завершених Латеранським конкордатом і подальшими угодами, які формально гарантували Церкві шкільне навчання релігії та незалежність від державного нагляду. Завдяки цьому тлумачення конкордату українські школи та підготовка священників отримували певні гарантії. Проте держава і далі намагалася поступово обмежувати присутність Церкви в освітній системі (наприклад, погоджуючи «допуск священників» на уроки за особливим дозволом, змінюючи підручники з історії церкви, відсторонюючи деяких єпископів). Кожне таке рішення викликало у Католицькій Церкві смуток і дипломатичні ноти, адже Ватикан розглядав освіту як головне поле боротьби за майбутнє покоління..

Таким чином, у 1930-х роках реакція Католицької Церкви на політику фашистського режиму була складною і багатогранною.

Церква намагалася не втрачати поширення своєї віри серед італійців, одночасно висловлюючи критику тоді, коли це могло поставити під загрозу найважливіші церковні інститути. З одного боку, вона використовувала можливості дипломатії та соціальних організацій, намагаючись уникнути остаточного розриву з державою. З іншого – через енцикліки, промови та пастирські листи демонструвала, що не готова відмовитися від своїх вікових авторитетів у питаннях моралі і виховання. Особливо яскраво це виявилось в суперечках навколо шкільної освіти і молодіжних організацій: в цих конфліктах були явними дві протилежні системи — фашистська з культовою відданістю державі та католицька з відданістю Христу і Папі. У цілому, напруження 1930-х рр. показали, що попри формальну гармонію Латерану режим Муссоліні не зміг зробити Церкву послідовницею державної ідеології; навпаки, Католицька Церква зберігала здатність відстоювати власні позиції хоча б у тій мірі, в якій їй це дозволяв диктаторський контроль. Це двостороннє протистояння заклало основу подальших взаємин між Ватиканом і Італією у воєнні роки.

3.2. Державна політика в галузі освіти та роль Церкви

У 1930-х роках фашистський режим Беніто Муссоліні здійснив низку масштабних реформ освітньої системи Італії, спрямованих на централізацію влади над школами та формування «нової людини» — ідеального фашиста. Держава узяла під свій контроль навчальний процес: було введено єдину державну програму та спеціально розроблені підручники для всіх учнів. Замість локальних шкільних особливостей запроваджувалися уніфіковані курси, а органи освіти повністю підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Навчальні заклади втратили автономію, регіональні відмінності було ліквідовано, що посилювало ідеологічний монополізм держави.

Освітня програма була докорінно перебудована в руслі фашистської ідеології. Зміст навчання впроваджував ультранаціоналістичну інтерпретацію історії та культури: велич Італії пояснювали у термінах колишньої Римської імперії та сучасних досягнень режиму, а всі видатні здобутки приписували державі та провідним фашистським діячам. Навчальні курси фізичного виховання набули майже військово-тренувального характеру, а обов'язкова програма містила елементи військової справи, стройову підготовку та гімнастику. Патріотичні

гасла, такі як «вірити, повинуватися, боротися», стали чинниками виховання нової генерації: школи формували почуття беззаперечної відданості Дуче та державі, заміщуючи традиційні релігійні чи громадянські цінності культом лідера й нації.

У шкільні програми активно впроваджувалися курси з історії фашизму, вивчення біографії Муссоліні, обов'язковими стали уроки гімнастики як частини фізичної та військової підготовки. Державні підручники друкувалися під контролем Міністерства народної освіти й містили елементи культу особи дуче. Навіть у початкових школах дітей навчали гасел фашистської партії.

Попри авторитарний характер режиму, Муссоліні не наважився повністю заборонити католицькі школи, розуміючи, що це викличе серйозний спротив Ватикану. Згідно з Латеранськими угодами (Конкордатом 1929 року), Церкві гарантувалося право на існування й функціонування власної освітньої мережі. Це було значним досягненням для Ватикану, який прагнув зберегти хоча б частину свого впливу на молодь.

Однак фашистський уряд поступово почав обмежувати автономію церковних шкіл через запровадження жорсткого ліцензування, уніфікації програм і контроль за навчальним персоналом. Католицькі школи зобов'язані були включати в програму обов'язкові фашистські дисципліни, а викладачі мали демонструвати політичну лояльність до режиму. Поступово спостерігалася тенденція витіснення церковної освіти з центру суспільного життя.

У відповідь на це Святий Престол та Італійська єпископська конференція неодноразово заявляли про порушення положень Конкордату. В енцикліці *Divini Illius Magistri* (1929) Папа Пії XI чітко окреслив бачення Церкви: "Право батьків на виховання дітей є природним, а Церква має божественний мандат формувати молодь у вірі". Ватикан виступав проти монополізації освіти державою, називаючи це формою тоталітаризму.

Одним із суперечливих аспектів стало питання викладання релігії в державних навчальних закладах. Після підписання Латеранських угод викладання католицької релігії стало обов'язковим у початкових школах. Це можна було розглядати як перемогу Ватикану, однак із

часом це перетворилося на форму формального, контрольованого режимом викладання, яке не мало того духовного глибокого сенсу, що Церква надавала релігійній освіті.

Священики й катехити, які викладали у школах, підлягали перевірці з боку державних органів, а програма релігійного навчання узгоджувалася з міністерством. Це створювало напруження між вимогою церковної незалежності й бажанням фашистської держави контролювати кожен аспект світогляду молодого покоління.

Зіткнувшись з поступовим зменшенням автономії в освітній сфері, Церква активізувала зусилля в інших формах виховання — через парафіяльну освіту, католицькі гуртки, недільні школи. Парафії часто ставали альтернативними центрами духовного й морального виховання, протиставляючи себе "офіційній" фашистській освіті. Саме тут формувалося середовище, яке у 1940-х роках відіграватиме важливу роль в опорі режиму, а згодом — у формуванні християнсько-демократичного руху після війни.

У багатьох випадках священники ризикували переслідуванням з боку влади за "нелояльну діяльність", однак Церква не відмовлялася від своєї місії. Таким чином, освітнє питання стало одним із ключових фронтів боротьби за вплив на італійське суспільство між фашистським режимом і Католицькою Церквою.

3.3. Католицька дія та обмеження її впливу

Одним із ключових аспектів взаємин між Ватиканом і фашистською Італією у 1930-х роках стала доля організації «Католицька дія» (Azione Cattolica). Це мирянське об'єднання, яке виникло наприкінці XIX століття, на початку XX століття перетворилося на важливу опору Католицької Церкви у сфері суспільного, виховного та культурного впливу. Його члени, хоч і не мали прямого політичного статусу, активно діяли в освітніх і молодіжних організаціях, впливали на формування громадської думки та протистояли секуляризаційним тенденціям.

Після підписання Латеранських угод 1929 року Ватикан здобув формальний міжнародний статус і закріпив свободу Церкви в межах Італії. Водночас уряд Муссоліні очікував, що Святійший Престол

поступово відмовиться від підтримки будь-яких організацій, які могли б становити альтернативу фашистській ідеології. У цьому контексті «Католицька дія» постала як потенційний конкурент фашистському режиму, насамперед у питаннях контролю над молоддю, вихованням та ідеологічним формуванням нових поколінь.

Одночасно держава жорстко контролювала самих учителів. З 1931 року всім професорам та шкільним педагогам було наказано приносити публічну присягу на вірність королю та фашистському режиму. Таким чином кожен вчитель став публічним служителем ідеології, а відмова від присяги (її практично всі складали) призводила до звільнення. Додатково всі вчительські та університетські спільноти реорганізували в єдине фашистське професійне об'єднання, де педагоги повинні були проходити ідеологічні курси. Керівництво освітою відтоді ототожнювало науку з пропагандою фашистських ідей, а школа стала майже військовим табором політичної лояльності.

Особливу увагу в цьому контексті приділяли релігійному вихованню – але насамперед з точки зору його використання в інтересах режиму. Після Латеранських угод 1929 року католицизм формально проголошувався державною релігією Італії, і у всіх державних школах було введено обов'язкове викладання катехизису. У класах залишилися хрести й інші релігійні атрибути, а церковні свята враховувалися у шкільному календарі. Проте вже на початку 1930-х влада почала поступово витіснити з шкільного життя християнські цінності. Наприклад, у 1931 році уряд заборонив усі католицькі молодіжні організації (зокрема «Католицьку дію»), вбачаючи в них політичну конкуренцію. У відповідь Папа Пій XI у відомій енцикліці *Non abbiamo bisogno* різко засудив втручання режиму у церковні справи. У самих школах поступово змінювалися пріоритети: діти давали присягу Дуче, а державні урочистості і святкові табелі витіснили колишню роль релігійних обрядів. Таким чином, хоча формально релігійні уроки залишалися, згодом вони носили чисто номінальний характер, в той час як справжній упор робився на виховання в дусі фашизму.

Католицькі школи та монастирські навчальні заклади, що раніше мали значний вплив на виховання дітей, поступово втрачали свою роль у системі освіти. Формально Церква зберігала право відкривати власні школи та інститути, проте реалії режиму були жорсткі: лише ті

церковні навчальні заклади, які погоджувалися викладати встановлені державою програми та ідеологію, могли діяти без перешкод. Інші стискалися фінансовими чи адміністративними утисками. Більшість сімей тим часом віддавала перевагу державним школам з уніфікованою програмою. Відповідно молоде покоління італійців виховувалося за правилами, нав'язаними державою, а не Церквою.

У сукупності ці реформи значно посилили роль держави в освіті та обмежили безпосередній вплив Церкви на процес виховання молоді. Держава віддала перевагу формуванню «фашистського громадянина» з беззаперечною відданістю лідеру і нації над традиційними християнськими моральними орієнтирами. Через це Церкві доводилося шукати альтернативні шляхи виховання: наприклад, розвивати недільні школи, катехитичні заняття та інші позашкільні ініціативи при парафіях. Внаслідок цього у 1930–1940-х роках молоде покоління Італії переважно росло під впливом націоналістичної та фашистської ідеології, тоді як роль Церкви у сфері офіційної освіти істотно ослабла.

3.4. Напруга у відносинах: суперечки щодо молодіжної політики, освіти та автономії Ватикану

Після кризи 1931 року напруга між Святим Престолом і італійським урядом лише зростала через політику фашистської держави у сфері молоді, освіти та церковної автономії. Фашистський режим вважав контролювання навчання молоді однією з основних задач, нав'язуючи ідеологічні програми та виховні структури (наприклад, «Opera Nazionale Balilla»). Це породжувало конфлікт із Церквою, яка прагнула зберегти власні шкільні та гурткові системи. З огляду на це Пій XI наголошував, що держава «перетинає межі, коли примушує віддавати їй молодь від самого дитинства». Іншими словами, Ватикан висловлював незгоду з тотальною фашистською політикою виховання, відстоюючи право Церкви виховувати через власні католицькі школи та організації.

У шкільній сфері у 1920–30-х рр. претензії Церкви частково враховувались Латеранським договором: статті Конкордату 1929 р. дозволили викладання католицької релігії у державних школах під наглядом єпископів. Італійський профашистський законодавець (гіпотетично, міністр освіти Джентіле) вже з 1923 р. ухвалював норми на користь Католицької віри у системі освіти (Gentile Reform). Проте з

практики виходило, що оскільки державні школи ставали фактично конфесійними, Церква отримала формальне право посилено впливати на підготовку вчителів та програму (Article 36 of the Concordat). Втім, фашисти всіляко зберігали монопольну владу над характером навчання: освітню програму апаратно фашизувався, упроваджувалася обов'язкова «шкільна дисципліна» та культивувався культ лідера (зокрема, введення шиккування і вітання в класах). Конфлікт полягав в тому, що церковні школи і семінарії залишалися під санкціями держави (наявність державної ліцензії) і фактично підпорядковані одному міністерству. Тому церква скаржилася на системний тиск — наприклад, на скорочення кількості учнів-католиків у ліцеях чи утиски на університетському рівні (Pellegrinetti, 1937). Як засвідчив Ватикан, завдання державної освіти не повинно виходити за рамки її компетенції, і саме Католицька Церква залишалася «фундаментом освіти», що дедалі більше применшувалося режимом.

Паралельно фашистська Італія обмежувала внутрішню автономію Церкви в духовних справах. До моменту підписання Латеранського договору Римо-Католицька Церква вважала пункти Конкордату своєю гарантією самостійності: вона отримала власну юрисдикцію в шлюбних та церковно-канонічних питаннях і формально стала офіційною релігією Італії. Проте вже у 1930-х рр. на низовому рівні виникали суперечки щодо кількох ключових позицій. По-перше, режим прагнув мати вплив на призначення єпископів і урядових душпастирських структур (наприклад, зміна статусу Римської Префектури), хоча Конкордат гарантував, що лише Папа має право номінувати єпископів. По-друге, фашистське законодавство традиційно вимагало, щоб усі групи (включно з релігійними) перебували під наглядом державних органів. Хоча в багатьох випадках це не суперечило Concordat, часом відчувалося, що італійський уряд хотів узаконити за собою право контролювати навіть релігійні навчальні інститути. Згадки про «окоронування» (перевірку) католицьких шкіл і студій висвітлюють, що влада залишала за собою останнє слово у викладанні філософії та теології, навіть якщо це формально відповідало статті 36 (Мархесі, 1935).

Фашисти також розгорнули пропаганду, яка протиставляла «патріотів» і «інтернаціоналістів», прагнучи зменшити апелювання до Ватикану та впливу іноземних ієрархій (на прикладі приїзду нунції чи церковних

організацій). У підсумку до середини 1930-х рр. відносини Ватикану і Муссоліні були позначені нерозв'язаним компромісом: з одного боку, держава формально дозволяла католицькі інститути й не чіпала договір про власність, з іншого – посилювала свою частку контролю над шкільним вихованням і ювенальною політикою. Конфлікти щодо молодіжної політики продовжували спалахувати (наприклад, питання участі католицької молоді у фашистських організаціях, обмеження церковних євангелізаційних програм тощо). За таких обставин Ватикан наполягав на визнанні своєї незалежності (автономії католицьких шкіл та організацій), тоді як італійська держава прагнула уніфікувати систему виховання під єдиним фашистським знаменом. Розбіжності цього періоду остаточно засвідчили, що завдяки Латеранському договору Ватикан здобув формальну незалежність, але на практиці мусив постійно відстоювати сферу своєї духовної влади перед режимом.

РОЗДІЛ 4

ВАТИКАН І ФАШИСТСЬКА ІТАЛІЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

4.1. Позиція Ватикану щодо війни: політика нейтралітету

На початку Другої світової війни Ватикан опинився перед надзвичайно складним моральним і політичним вибором. Із одного боку, Святий Престол мав виконувати свою пастирську місію, дотримуючись моральних засад, що включали захист людської гідності, миру та справедливості. З іншого боку, він змушений був враховувати свою специфічну дипломатичну позицію у європейській геополітичній системі, де війна охопила майже всі католицькі країни. У цій складній ситуації Папа Пій XII зробив вибір на користь політики нейтралітету, яку обґрунтовував як пастирською відповідальністю перед усім християнським світом, так і юридичним статусом Ватикану, що був закріплений Латеранськими угодами 1929 року між Святим Престолом та Італійським королівством.

Політика нейтралітету, яку впровадив Пій XII після свого обрання на папський престол у березні 1939 року, мала не лише дипломатичне, але й глибоке теологічне обґрунтування. Папа вважав, що його головне завдання — бути «моральним голосом» людства, а не втручатися безпосередньо в політичні чи військові конфлікти. Він стверджував, що Церква, як наднаціональна структура, не може ставати на бік жодної зі сторін у конфліктах, оскільки це знищило б її здатність виконувати свою універсальну місію — захищати страждених, допомагати переслідуваним і підтримувати мир. Зберігаючи нейтралітет, Ватикан прагнув виступити не як гравець у глобальній війні, а як посередник, який міг би сприяти її завершенню через дипломатичні зусилля, міждержавне посередництво та молитву.

Одразу після початку бойових дій у вересні 1939 року Пій XII оприлюднив своє перше звернення — енцикліку *Summi Pontificatus*, в якій засудив ідеї расової зверхності, тоталітаризм, а також наголосив на необхідності поваги до прав народів і людської особистості. Хоча у зверненні не згадувалася прямо жодна з воюючих країн, його зміст багато хто витлумачив як завуальовану критику нацистської Німеччини. У відповідь німецька преса й частина нацистської еліти

розцінила ці слова як недружній акт з боку Ватикану, хоча формально нейтралітет Святого Престолу залишався недоторканим.

На практичному рівні нейтралітет Ватикану виявлявся у декількох аспектах. По-перше, Святий Престол утримувався від укладення будь-яких альянсів або військово-політичних домовленостей з учасниками конфлікту. Ватикан не визнавав жодного з урядів, що утворювалися в результаті військової агресії (наприклад, маріонеткових режимів на окупованих територіях), однак одночасно підтримував дипломатичні канали з усіма сторонами війни, щоб зберегти можливість гуманітарного впливу. Посольства країн Осі та союзників залишалися відкритими у Ватикані, а Папа приймав послів обох таборів, наголошуючи на пастирській рівновіддаленості.

По-друге, Святим Престолом була чітко окреслена зона політичної нейтральності у засобах масової інформації, підконтрольних Ватикану. Офіційна газета *L'Osservatore Romano* під час війни вела максимально обережну інформаційну політику. Редакційні матеріали не коментували хід військових дій і не висловлювали підтримки жодній стороні. Газета зосереджувалася переважно на новинах релігійного та гуманітарного характеру, публікуючи офіційні звернення Папи та повідомлення про допомогу біженцям і постраждалим. У свою чергу, Ватиканське радіо, яке було створене ще у 1931 році і мало важливе значення для інформування католиків у різних країнах, також обмежувалося переважно духовними програмами та короткими повідомленнями про становище Церкви. Після протестів з боку гітлерівського уряду 1940 року, трансляції з критикою расових переслідувань стали більш обтічними або взагалі зникли, аби не поставити під загрозу роботу духовенства на окупованих територіях.

Паралельно із зовнішньою нейтральністю, Ватикан вів активну внутрішню дипломатичну роботу. Святий Престол через свої нунціатури в різних країнах Європи намагався діяти як посередник у врегулюванні конфліктів, ініціюючи, зокрема, гуманітарні перемир'я (наприклад, на Різдво чи Великдень), а також виступаючи з ініціативами обміну військовополоненими та забезпечення доступу гуманітарних місій до таборів інтернованих осіб. Папа неодноразово звертався з дипломатичними нотами до урядів воюючих держав із

проханням дотримуватися принципів гуманності та міжнародного права, особливо щодо цивільного населення.

Особливу увагу Пій XII приділяв тому, щоб Ватикан не був сприйнятий як політичний союзник фашистської Італії. Попри те, що Ватикан розташовувався на території Риму, який із 1940 року став частиною держави, залученої до глобального конфлікту, Папа відмовився публічно підтримати рішення Муссоліні про вступ у війну на боці нацистської Німеччини. Ба більше, під час офіційних святкувань або пропагандистських акцій італійського уряду, Пій XII зберігав демонстративну дистанцію. Це викликало напруженість у стосунках між Ватиканом і фашистським режимом, який розглядав нейтралітет Папи як прояв нелояльності.

У підсумку, попри критику з боку певних середовищ — як у самій Італії, так і серед союзників — нейтралітет Ватикану був стратегічно виваженою політикою, що дозволила Святому Престолу зберегти свою незалежність, захистити духовенство на територіях, охоплених війною, і виконувати широку гуманітарну місію. Політика Папи Пія XII, хоч і не позбавлена неоднозначності, відображала глибоке прагнення уникнути ще більших страждань, спричинених глобальним конфліктом, зберігши при цьому моральний авторитет Церкви.

4.2. Ставлення Ватикану до антисемітської політики та расових законів

У контексті антисемітської політики, що проводилася нацистською Німеччиною та фашистською Італією протягом 1930–1940-х років, Ватикан опинився у складному становищі, балансуючи між моральною відповідальністю, політичною реальністю та дипломатичним нейтралітетом. Ставлення Святого Престолу до расової ідеології загалом та до єврейського питання зокрема було складним, суперечливим і водночас багатогранним. Це ставлення варіювалося від доктринального неприйняття расизму як гріха проти людської гідності до обережного, подекуди мовчазного реагування на конкретні прояви переслідувань.

Ще задовго до офіційного вступу Італії у Другу світову війну Ватикан виявляв глибоке занепокоєння зростанням расової нетерпимості в Європі. Вже у 1930-х роках у заявах Папи Пія XI,

зокрема в енцикліці *Mit brennender Sorge* (1937), засуджувалася расова ідеологія як спроба підмінити християнську істину язичницьким міфом про національну або расову перевагу. Цей документ, написаний німецькою мовою і таємно поширений у Німеччині, був не лише сміливим моральним актом, а й демонстрацією того, що Ватикан уважно стежить за змінами в політичному кліматі Європи, зокрема за зростанням тоталітаризму, расизму та ксенофобії.

Проте найбільше напруження у відносинах між Ватиканом і фашистським режимом виникло після ухвалення італійських расових законів у 1938 році. Ці закони, ухвалені за зразком німецьких Нюрнберзьких законів 1935 року, стали радикальним поворотом в італійській державній політиці, яка до того не характеризувалася системним антисемітизмом. Законодавчі ініціативи включали заборону на шлюб між євреями і «неєвреями», усунення євреїв з посад у державних структурах, армії та системі освіти, а також обмеження права на приватну власність і навчання.

Реакція Ватикану на ці нововведення була складною. Офіційних засуджень із боку Папи Пія XI не прозвучало, однак він неодноразово висловлював приватне невдоволення антисемітськими тенденціями. Відомо, що у вересні 1938 року Папа заявив: «Ми, християни, не можемо бути антисемітами, ми всі діти Авраама». У цьому контексті слід згадати й про підготовку проєкту енцикліки *Humani generis unitas* («Єдність людського роду»), яка мала містити пряме засудження расизму, антисемітизму та національної переваги. Її підготовка велася під патронатом Папи Пія XI, однак смерть понтифіка в лютому 1939 року перешкодила публікації цього важливого документа. Його наступник, Пій XII, не оприлюднив енцикліку, й натомість обрав курс на дипломатичну стриманість

Пій XII, як і його попередник, був противником расизму на ідейному рівні, проте у публічному дискурсі він обмежувався лише загальними моральними заявами, без прямої критики фашистського або нацистського режимів. Це породило пізніші звинувачення у «мовчанні» Папи щодо Голокосту. Його перше Різдвяне послання 1939 року було сповнене закликів до миру та солідарності, однак не містило згадок про переслідування євреїв або расові закони. Подібний підхід, як вважають багато дослідників, був зумовлений стратегічною

позицією Папи: він намагався зберегти нейтральний статус Ватикану і можливість здійснювати закулісні гуманітарні місії, не провокуючи прямого конфлікту з державами Осі.

Слід зазначити, що, попри мовчання на публічному рівні, Ватикан вживав заходів для допомоги єврейському населенню в рамках «мовчазного спротиву». За прямими або опосередкованими вказівками Святого Престолу католицькі громади в Італії та за її межами активно переховували євреїв. Особливо масштабною така діяльність стала після вересня 1943 року, коли німецькі війська окупували Центральну та Північну Італію і почали масові облави на єврейське населення. Саме тоді понад 150 релігійних установ у Римі, включаючи монастирі, парафії, шпиталі та навіть будівлі, які належали Ватикану, були перетворені на притулки для євреїв, зокрема жінок, дітей та літніх осіб. Історики стверджують, що тільки в Римі вдалося врятувати понад 4 тисячі осіб, значною мірою завдяки співпраці Церкви, духовенства та мирян.

Відомими прикладами такої допомоги стали дії монастиря Санта-Марія-ді-Ґроче, де було переховано десятки єврейських дітей, а також діяльність єзуїтів, домініканців, бенедиктинців та ордену сестер милосердя. Часто віряни надавали притулок, ризикуючи власним життям. Усе це супроводжувалося тісною, хоча й не завжди формалізованою координацією зі Святою Столицею. Відомо також, що Папа Пій XII дозволив видачу фальшивих хрещальних свідоцтв та посвідчень особи, аби врятувати якомога більше євреїв, особливо дітей.

Дипломатичні архіви свідчать про численні спроби Ватикану впливати на уряди Іспанії, Португалії, Швейцарії та навіть Туреччини, щоб ті приймали єврейських біженців. Ватиканська дипломатія діяла через апостольські нунціатури, церковних посланців і благодійні організації, створюючи цілі канали втечі. Зокрема, відомим є випадок порятунку угорських євреїв у 1944 році, коли завдяки втручання Папського нунція в Будапешті, архієпископа Анджело Ротта, тисячі євреїв отримали посвідчення про захист Ватикану і були врятовані від депортації.

Разом з тим, питання про те, чи мав Пій XII виступити з відкритим осудом геноциду, залишається предметом інтенсивних дебатів. Аргументи критиків базуються на моральному обов'язку Церкви

говорити правду навіть ціною ризику, тоді як захисники Папи наполягають, що мовчання дозволило Ватикану ефективніше діяти у тіні, рятуючи життя. Історик Мартін Гілберт зауважував, що Пій XII часто стояв перед трагічним вибором: або мовчати й допомагати, або говорити — і спричинити ще більші жертви.

Після війни багато представників єврейської спільноти — зокрема рабин Еліо Тоафф, майбутній головний рабин Риму, — висловлювали вдячність Папі за його роль у порятунку євреїв. Навіть уряд новоствореного Ізраїлю на початку 1950-х років передав Ватикану офіційне послання зі словами вдячності за допомогу під час війни. Проте в наступні десятиліття, особливо після виходу у 1963 році п'єси Рольфа Гохгута «Заступник», історична репутація Пія XII зазнала гострої критики, що актуалізувало питання відкриття архівів Ватикану і перегляду його ролі у контексті Голокосту.

Іншою проблемою було те, що частина католицького духовенства в Європі підтримувала або не чинила опору антисемітській політиці. Ватикан намагався впливати на єпископат відповідних країн, але повної централізації дій досягти не вдалося. Це також кидало тінь на загальну позицію Церкви. Однак водночас слід відзначити приклади мужньої поведінки окремих ієрархів, таких як архієпископ Парижа кардинал Сюар або кардинал Беранже у Франції, які виступали проти депортацій і допомагали євреям відкрито.

4.3. Взаємини Ватикану з Республікою Сало

Період існування Республіки Сало (офіційно – Італійська соціальна республіка) став одним із найскладніших і найделікатніших етапів в історії взаємин між Святим Престолом і італійською державною владою в роки Другої світової війни. Ця маріонеткова держава, проголошена 23 вересня 1943 року після німецької окупації Північної Італії та визволення Беніто Муссоліні з-під арешту, не була визнана жодною з великих держав, окрім нацистської Німеччини, й тим більше не була визнана Ватиканом. Республіка Сало стала трагічним ідеологічним продовженням фашистського експерименту в його радикалізованій, репресивній формі. У цьому контексті постала перед Папою Пієм XII складна дилема: як діяти, коли легітимної влади фактично не існує, фашизм перетворився на інструмент репресій, а

єдиною політичною структурою у Північній Італії залишався неофашистський режим під контролем Третього Рейху.

Після падіння режиму Муссоліні 25 липня 1943 року та підписання перемир'я між урядом Бадольйо та союзниками, Італія фактично розкололася. Північні та центральні регіони були швидко окуповані німцями, які у відповідь на вихід Італії з війни провели операцію «Оссі», заволодівши стратегічними районами країни та відновивши владу фашистів у вигляді новоствореної Республіки Сало. Ватикан, що географічно залишався у ворожому оточенні, опинився у вкрай вразливому становищі — між німецькими окупантами, італійськими неофашистами та зростаючим партизанським опором.

Позиція Пія XII щодо нової влади була цілком послідовною: Святий Престол **категорично відмовився визнавати Республіку Сало** як легітимну політичну силу, вбачаючи в ній не лише відсутність суверенітету, але й глибоку моральну кризу. Це було принципове рішення, що означало відмову від будь-яких офіційних контактів з урядом Муссоліні, який, хоча й формально очолював державу, не мав реальної влади без згоди та підтримки німців.

Ватикан дотримувався задекларованої з початку війни позиції нейтралітету, проте в умовах існування Республіки Сало ця нейтральність набула складного характеру. Папа Пій XII неодноразово наголошував, що Католицька Церква має стояти над політичними поділами, проте одночасно він відчував свій обов'язок морально реагувати на прояви жорстокості, насильства, расової дискримінації, знищення людської гідності. Відтак Ватикан почав діяти як **моральна опозиція** до режиму, використовуючи дипломатичні канали, місцеве духовенство, гуманітарні організації для посилення впливу на ситуацію в окупованій Італії.

Важливо зазначити, що Республіка Сало сприймалася Ватиканом не просто як політичний проєкт, а як **ідеологічний рецидив фашизму**, позбавлений навіть тієї часткової легітимності, яка існувала у 1920–30-х роках. В нових умовах фашизм спирався на зброю, репресії та повну залежність від нацистської Німеччини, що робило його абсолютно несумісним із основними морально-етичними принципами християнства.

Формально не визнаючи режим Сало, Ватикан не припинив взаємодії з населенням окупованих територій. Через нунціатури, кардиналів, єпископів і керівників чернечих орденів, Святий Престол здійснював **таємні дипломатичні зусилля**, намагаючись врятувати полонених, переслідуваних, євреїв та священнослужителів. Папа направляв листи до німецького командування з проханням про збереження життя окремих осіб, добивався відстрочок виконання вироків, звертався до гуманітарних інституцій Швейцарії та Швеції з проханням про допомогу.

Особливу увагу Святий Престол приділяв становищу **італійських євреїв**, які стали жертвами фашистських законів і нацистських репресій. Після падіння режиму Муссоліні в липні 1943 року та до повернення союзників у Рим у червні 1944 року, тривало **найжорстокіше переслідування євреїв у Італії**. У цьому контексті діяльність Ватикану набула практичного характеру: монастирі, семінарії, навіть будівлі під юрисдикцією Ватикану у самому Римі перетворювались на прихистки для тисяч осіб. За свідченнями сучасників, Пій XII дозволив використовувати понад 150 католицьких установ для порятунку євреїв.

У зоні впливу Сало діяли десятки єпископів та архієпископів, і перед кожним із них стояло непросте питання: як зберегти духовне керівництво над вірними, не впавши у колаборацію з владою. Більшість католицьких ієрархів обрали стратегію **мовчазного спротиву**, надаючи гуманітарну допомогу, підтримуючи переслідуваних і уникаючи будь-якої публічної підтримки режиму.

Особливе місце належить постаті **кардинала Альфредо Шустера**, архієпископа Мілана, який у своїх проповідях засуджував насильство та фашистські переслідування. У деяких випадках духовенство допомагало партизанам або мирним жителям, що ховалися від мобілізації. Такі дії в умовах режиму, який спирався на гестапо, СС та італійську фашистську міліцію, становили неабиякий ризик як для самих священників, так і для церковних структур.

Водночас Ватикан **не заохочував відкритого політичного спротиву** серед духовенства, побоюючись ескалації насильства, репресій та використання Церкви як об'єкта провокацій з боку фашистської влади або німців. Позиція Пія XII залишалася обережною, але глибоко

гуманістичною: головним завданням Церкви він вважав захист людського життя, а не політичну конфронтацію.

З падінням Республіки Сало в квітні 1945 року, коли партизанські загони захопили північні міста, а самого Муссоліні було страчено, завершився один із найтемніших розділів в історії фашистської Італії. Ватикан **не зробив жодної офіційної реакції на смерть диктатора**, демонструючи, що політика дистанціювання, якої він дотримувався, була послідовною до самого кінця. Після закінчення війни Святий Престол повернувся до більш активної участі в міжнародних процесах, зосередившись на миротворчій діяльності, захисті біженців, відбудові європейської моралі.

У ретроспективі взаємини між Ватиканом і Республікою Сало можна охарактеризувати як **відсутність офіційного дипломатичного діалогу**, поєднану з **глибоким занепокоєнням і моральним засудженням** діяльності режиму. Попри обмеженість політичних дій, Святий Престол намагався діяти у площині гуманітарної допомоги, морального авторитету та збереження людяності в часи варварства

4.4. Роль Ватикану у допомозі жертвам війни та переслідуваним

Друга світова війна поставила перед Ватиканом як релігійною, дипломатичною та гуманітарною інституцією колосальні виклики. Святий Престол змушений був реагувати на масові воєнні злочини, геноцид, політичні репресії, переміщення мільйонів осіб та руйнування цивільної інфраструктури. Попри проголошену політику нейтралітету, Ватикан не залишився осторонь від драматичних подій, а, навпаки, став однією з центральних інституцій у європейському гуманітарному просторі.

Діяльність Ватикану в цей період охоплювала п'ять основних напрямів: 1) допомога євреям, які стали жертвами Голокосту; 2) підтримка військовополонених; 3) допомога цивільному населенню, особливо біженцям; 4) захист священнослужителів і релігійних інституцій; 5) морально-духовне лідерство у воєнний період. Розглянемо кожен із цих напрямів докладніше.

Один із найтрагічніших аспектів війни — це геноцид євреїв, здійснюваний нацистським режимом і його союзниками. Після

окупації Північної та Центральної Італії німецькими військами у вересні 1943 року почалася активна фаза депортацій євреїв до таборів смерті. Особливо трагічним епізодом стало захоплення 16 жовтня 1943 року у Римі близько 1259 євреїв, яких за кілька днів було вивезено до Освенцима. З них повернулося лише 16 осіб.

В умовах реальної загрози для життя тисяч людей Ватикан — на чолі з Папою Пієм XII — розпочав систематичну гуманітарну акцію, що мала на меті захист євреїв. Наказ Папи, хоч і не оприлюднений публічно, був донесений до всіх релігійних орденів і парафій: євреїв потрібно переховувати, рятувати, надавати їм фальшиві документи, прихисток у монастирях, шпиталях, семінаріях.

Близько 4 700 євреїв були врятовані у Римі — їх переховували понад 150 католицьких закладів, зокрема монастирі сестер Урсулинок, домініканців, бенедиктинців, францисканців. Часто до таких установ німці не мали доступу, оскільки вони мали статус екстериторіальності, як от Папський Григоріанський університет або Латеранська базиліка.

Важливу роль у цій діяльності відігравав **ірландський священник монсеньйор Г'ю О'Флаерті**, який організував потужну мережу з укриття, забезпечення їжею, документами та втечі для понад 6 000 осіб — не лише євреїв, а й союзних офіцерів та італійських опонентів фашизму. Його діяльність відбувалась у безпосередній близькості до очей гестапо, а однією з головних баз стала будівля Святої Офіції.

Ватикан також сприяв хрещенню єврейських дітей — символічному, часто формальному, щоб врятувати їхні життя. При цьому Святий Престол не примушував євреїв до зміни віри, а хрещення сприймалося як захисний механізм від арешту й депортації. Церква також виготовляла фальшиві документи, що підтверджували християнське походження єврейських дітей.

Іншим масштабним напрямом гуманітарної роботи Ватикану стала допомога військовополоненим — насамперед союзників (британців, американців, французів), а також самих італійців, які після капітуляції 8 вересня 1943 року потрапили в руки німців як «зрадники».

Папа Пій XII ще в 1939 році заснував **Папський інформаційний центр для військовополонених та зниклих безвісти**. Протягом війни цей

центр опрацював понад **11 мільйонів запитів**, зібрав інформацію про десятки тисяч полонених, надавав родинам дані про місце їхнього перебування, стан здоров'я, а іноді — долучався до організації обміну або звільнення.

Ватикан організовував передачу **гуманітарних пакунків**, які включали ліки, одяг, їжу, релігійну літературу. Священники часто діяли як неформальні посередники, доправляючи допомогу до таборів, де інтерновані перебували в критичних умовах.

Окрім цього, Святий Престол через дипломатичні канали домагався пом'якшення режиму утримання полонених у таборах Третього Рейху, звертаючись до урядів Іспанії, Португалії, Швейцарії, Швеції. У кількох випадках вдалося домогтись переведення поранених чи тяжкохворих до госпіталів.

В умовах воєнних дій на території Італії — особливо після висадки союзників у 1943 році — сотні тисяч італійських громадян стали біженцями. Люди покидали зони бойових дій, рятувались від бомбардувань, терору з боку фашистів або нацистів. Після початку репресій у Північній Італії зростала кількість внутрішніх переселенців.

Ватикан організовував допомогу для біженців через **Папську комісію допомоги** (Pontificia Commissione di Assistenza), яку особисто курував Пій XII. У Римі щоденно роздавалися десятки тисяч порцій їжі, медикаментів, одягу. За 1944–1945 рр. місія забезпечила гуманітарну підтримку **понад 1 мільйону осіб**.

Монастирі й парафії стали центрами медичної, психологічної та соціальної допомоги. Там переховувались жінки з дітьми, літні люди, інваліди. У багатьох випадках церковні установи були єдиними місцями, де переслідувані могли знайти захист.

Варто зазначити, що Ватикан не дискримінував за етнічними чи політичними ознаками: допомога надавалась як католикам, так і протестантам, православним, євреям, а також членам італійського Опору, яких переслідувала Республіка Сало та СС.

Під час війни багато католицьких священників стали жертвами репресій з боку нацистських або фашистських структур. Частину духовенства переслідували за допомогу євреям, підтримку партизанів

або просто за підозру у нелояльності. Багато монастирів і храмів було зруйновано внаслідок бомбардувань або конфісковано.

Святий Престол організував систему підтримки духовенства: фінансувались відновлення церков, допомога родинам священників, що загинули, медична допомога для поранених. Через дипломатичні канали Папа Пій XII неодноразово подавав офіційні протести проти розстрілів або депортацій священників до концтаборів.

Одним із найвідоміших прикладів стала доля дона Джованні Форназіні, настоятеля в Болоньї, який відкрито виступав проти нацистських репресій і був страчений гестапо у 1944 році. Після війни він був посмертно визнаний мучеником і героєм Опору

Окрему роль у діяльності Ватикану відігравала **моральна присутність Папи Пія XII**. Попри численні закиди у надмірній обережності, його численні послання — як публічні, так і приватні — відігравали значну роль у підтримці духовного стану мільйонів католиків. Особливо відомим стало різдвяне послання 1942 року, в якому Папа говорив про «сотні тисяч людей, які лише через свою національність чи расу засуджені до смерті».

Також Ватикан виконував функцію **дипломатичного посередника**: через своїх нунціїв він передавав листи полонених, ініціював обміни, а після завершення війни — сприяв відновленню контактів між державами та церковними структурами.

4.5. Завершення війни та оцінка політики Папи Пія XII

До завершального етапу Другої світової війни Ватикан підійшов із глибоким занепокоєнням щодо майбутнього не лише Католицької Церкви, а й європейської цивілізації загалом. Починаючи з 1944 року, лінія фронту перемістилася на північ Італії, і після визволення Риму (4 червня 1944 р.) Святий Престол фактично опинився в тилу союзників. Однак політика Пія XII залишалася нейтральною — Папа, попри сподівання частини західних лідерів, не вийшов із позиції дистанційного спостерігача, утримуючись від публічної підтримки жодної зі сторін.

Це викликало амбівалентну реакцію. З одного боку, союзники розуміли, що публічне порушення Папою нейтралітету могло створити

серйозні ускладнення для католиків у країнах, що перебували під контролем Третього рейху або були в зоні радянського впливу. З іншого — в міжнародній спільноті звучали вимоги до Ватикану засудити фашизм і нацизм більш категорично. Папа Пій XII уникав прямого згадування Гітлера чи Муссоліні в офіційних зверненнях, натомість вдавався до завуальованої мови, що дозволяла тлумачити його промови по-різному, залежно від політичного контексту.

Особливу увагу Папа приділяв долі Центральної та Східної Європи, яка потрапляла в зону впливу СРСР. Він виражав глибоку стурбованість посиленням комуністичних режимів у Польщі, Чехословаччині, Угорщині та країнах Балкан. Ватикан чітко розумів: хоча нацизм буде переможено, постане нова загроза для християнського світу — атеїстичний і тоталітарний комунізм.

У контексті Італії, Папа Пій XII після падіння Республіки Сало (квітень 1945 р.) активно долучився до гуманітарної та духовної відбудови. Проте його роль залишалася переважно моральною, оскільки Святий Престол офіційно не визнавав ніякого уряду, який виникав внаслідок насильницької зміни влади. Водночас Папа підтримував неформальні контакти з представниками італійського спротиву, особливо з тими, хто належав до християнсько-демократичного крила.

Після звільнення північної Італії Ватикан уникав участі у політичних спорах щодо долі монархії. Пій XII виступав за легітимність всенародного плебісциту 1946 року, який мав вирішити, чи залишиться Італія королівством, чи стане республікою. Проте за кулісами Святого Престолу точилися консультації щодо можливості захистити конституційні права Церкви в разі падіння монархії.

Одним із найзначніших внесків Ватикану в повоєнну Європу була допомога жертвам війни. Ще до завершення бойових дій, Святій Престол організовував через Папську добродійну службу (Pontificia Opera di Assistenza) підтримку для біженців, військовополонених, дітей, які залишилися без батьків. Після 1945 року ця діяльність набула безпрецедентного масштабу: відкривалися столові, сиротинці, пункти медичної допомоги. Ватикан активно співпрацював із Міжнародним Червоним Хрестом та створив власну службу пошуку зниклих безвісти.

Папа особисто контролював місії з повернення дітей, вивезених до Німеччини та окупованих територій. Його архівне листування свідчить про сотні інтервенцій, звернень, дипломатичних клопотань до урядів країн-переможців — усе це було спрямовано на захист людської гідності та відновлення справедливості.

Центральним у повоєнній дискусії про політику Папи став так званий “міф мовчання” — звинувачення, що він не виступив публічно проти Голокосту. У 1963 році прем’єра п’єси «Заступник» (Der Stellvertreter) Рольфа Гохгута спровокувала хвилю обурення, в якій Папу зображено як беземоційного і холодного бюрократа, що байдуже спостерігав за масовим знищенням євреїв.

Захисники Папи Пія XII стверджували, що його мовчання було радше проявом дипломатичної розсудливості, аніж байдужості. Документальні свідчення підтверджують, що Пій XII у приватному порядку розпоряджався переховувати євреїв у монастирях, церквах, католицьких школах. У 2001 році Яд Вашем визнав понад 4800 католиків Праведниками народів світу — багато з них діяли за мовчазним благословенням Святого Престолу.

Нові архівні матеріали, відкриті у 2020-х роках, засвідчують, що Папа отримував численні донесення від єпископів та нунціїв про масові розстріли, табори смерті, депортації. Проте він вважав, що публічні заяви не лише не зупинять геноцид, але й можуть спровокувати ескалацію насильства, особливо проти католиків у Німеччині та Польщі. Його підхід — це «мовчазна дипломатія», яка намагалася впливати не через гучні промови, а через кулуарні дії.

У своїх післявоєнних енцикліках Пій XII намагався сформулювати нову модель суспільного порядку. У зверненнях до націй він закликав будувати мир на основі християнської етики, наголошуючи на потребі прощення, відмови від помсти, захисту родини, гідності праці, соціальної справедливості.

Пій XII виступив проти колективної відповідальності німецького народу, відмовившись підтримати ідею тотального покарання. Він пропонував концепцію “християнської відбудови Європи” — об’єднання континенту не лише на економічних, а й на духовно-етичних засадах. Його позиція стала підґрунтям для ідей Робера

Шумана, Альчіде де Гаспері та Конрада Аденауера — католиків, які стояли біля витоків євроінтеграції.\ Сучасна історіографія визнає понтифікат Пія XII надзвичайно складним і неоднозначним. Його обережність та відмова від політичної конфронтації були продиктовані як богословським розумінням ролі Папи, так і геополітичними міркуваннями. З одного боку, він уникнув того, щоб Церква стала жертвою тоталітарних систем; з іншого — постав перед звинуваченнями у моральній безвідповідальності.

На тлі зростаючих дебатів у 2000-х і 2010-х роках, Ватикан вирішив прискорити відкриття архівів періоду понтифікату Пія XII, що дозволило дослідникам глибше оцінити його діяльність. Історики дедалі частіше приходять до висновку, що реальні дії Папи, спрямовані на допомогу переслідуваним, були масштабнішими і глибшими, ніж уявлялося раніше, хоча обрані ним методи залишаються предметом етичної дискусії.

ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ ВЗАЄМИН ВАТИКАНУ ТА ФАШИСТСЬКОЇ ІТАЛІЇ

5.1. Підсумки взаємин Ватикану та режиму Муссоліні

Узагальнений аналіз показує, що відносини Ватикану і Муссоліні зазнали кількох характерних етапів – від поступового примирення наприкінці 1920-х до нових напружень у 1930-х і конфліктів під час Другої світової війни. У 1922 році, коли Муссоліні прийшов до влади, «римське питання» (відсутність порозуміння між Італією та Папою після анексії Риму) залишалось невирішеним. Ватикан був певною мірою ворожим до нового режиму, але Муссоліні прагнув легітимізувати свою владу за рахунок церкви. **Головною віхою співпраці стало підписання 1929 року Латеранських угод**, які узаконили самостійний статус Ватикану і офіційний привілей католицизму в Італії. Після цього певний час спостерігався атмосфера співпраці: Муссоліні оголосив фашистську державу «етично католицькою», а католицька церква отримала можливість відновити багато своїх структур.

- **Переговори і Латеранські угоди (1922–1929):** Угоди 1929 року дали Ватикану незалежну територію (Ватикан, 44 га) і суттєве фінансове відшкодування (750 млн. лір готівкою та 1 млрд. лір облігаціями) за втрачені Папські володіння. В Італії католицизм став де-факто державною релігією: обов'язкове християнське навчання у школах, офіційна шлюбна система під канонічним правом, заборона розлучення тощо. Багато священників ієрархів тепер вимагалось присягаючи на лояльність італійській державі. Ці поступки створили тимчасовий консенсус: Папа Пій XI визнав Італію (з Римом як столицею), а Муссоліні домогся підтримки церкви для свого режиму.
- **Перша фаза конфронтації (1931):** Наприкінці першого періоду співпраці виникли перші суттєві суперечності. Папа Пій XI різко осудив рішення режиму ліквідувати католицькі організації «Католицька Акція» та молодіжні спільноти. У червні 1931 року він видав енцикліку «*Non abbiamo bisogno*», у якій критикував фашизм за «паганське шанування держави» і «ненависть до Церкви». Втручання

74

держави у церковні справи та пропаганда тоталітарної ідеології викликали конфлікт, хоча пряме розриву між Ватиканом і Муссоліні не відбулось.

- **Відносна стабільність та нові напруження (1932–1938):** Протягом 1930-х років ієрархи Італії демонстрували неоднорідну позицію. Деякі високопосадовці церкви залишались на привітних стосунках з диктатором з почуття патріотизму, тоді як Папа продовжував стримано критикувати антикатолицькі тенденції. Із посиленням фашистської ідеології відбулися суперечки стосовно освіти, культури та питань пропаганди. Коли у 1935–1936 роках Муссоліні почав завоювання Абіссинії (Ефіопії) і проголосив створення імперії, Церква утрималася від формального благословення агресії. У 1938 році режим узаконив расові закони проти євреїв, але публічних осудів з боку Ватикану також не було: церкви й Острів Палестини перебували під дипломатичним тиском, а попри небажання підтримувати такі закони, папська дипломатія обрала мовчазне співчуття.

- **Друга світова війна (1939–1945):** Після початку війни Ватикан зберігав нейтралітет і дипломатичну дистанцію. Після вступу Італії у війну на боці Німеччини відносини залишалися офіційно ненарушеними, хоч папський уряд не поділяв ідеології фашистів. 1943 року, коли Італія капітулювала, нацисти окупували Рим, і Ватикан опинився фактично ізольованим в оточенні ворожого режиму. У цей період конфлікти мінімізувалися: церква та Ватикан обирали шляхи потайної підтримки постраждалих (про що докладніше далі), не вступаючи у пряму конфронтацію з режимом Муссоліні. Таким чином, в кінці війни обидві сторони вичерпали значну частину конфліктних тем, а стратегічного розриву не сталося.

Таким чином, взаємини Ватикану і фашистської Італії складно охарактеризувати односпрямовано: вони включали і тісну співпрацю (Латеранські угоди 1929 р., повернення привілеїв для церкви), і періодичні ідеологічні конфронтації (протифашистські енцикліки Пія XI, суперечки щодо освіти та громадських організацій). Латеранські домовленості **істотно змінили характер стосунків**: фактично була закріплена за церквою визначена роль у державі, забезпечена фінансова незалежність і суверенітет Ватикану. Водночас після цієї угоди Ватикан усвідомлював, що співіснування з тоталітарним режимом

накладало на нього обмеження. Угоди вимагали від єпископів присягнути лояльність державі, а від Церкви – утримуватися від активного політичного опору. Загалом Ватикан здобув велику **територіальну автономію** (створення власної держави), але його **політична автономія** залишалася обмеженою бажанням диктатури мати співпрацю. Папа мусив балансувати між власними моральними засадами і прагматичними поступками з режимом, щоб захистити інституційні інтереси церкви в умовах тоталітарної влади.

5.2. Політика Ватикану під час фашизму: між мораллю та прагматизмом

Політика Ватикану за Муссоліні була відзначена складним поєднанням моралі та політичного прагматизму. З одного боку, католицьке керівництво на чолі з Папою Пієм XII (1939–1958) вирішило зберігати офіційну нейтральну позицію і дистанціюватися від фашистської риторики, керуючись традиційними принципами неполітичної ролі церкви. З іншого боку, ця стриманість викликала гострі етичні суперечки – чи повинен Синод виступати із відкритим осудом тоталітарного режиму, який здійснював переслідування. **Оцінки дій Пія XII є досі неоднозначними.** Критики звинувачували папу в надмірному мовчанні і небажанні прямо засудити війни, геноцид і антисемітизм. Вони стверджували, що, уникаючи відвертого конфлікту з фашистами, Церква фактично відмовилася від морального свідчення. На думку цих істориків, Пій XII мав би гучніше протестувати проти злочинів режиму та, наприклад, не приховувати фактиців геноциду євреїв.

- **Критика:** Значна частина сучасних досліджень і публіцистики вказує, що Пій XII дотримувався політики дипломатичної обережності. Із самого початку війни він намагався не брати сторону сторін конфлікту і уникати пропагандистської ескалації. Така тактика пояснювалася побоюванням, що публічне звинувачення влади в переслідуваннях може погіршити становище вірян або спричинити репресії проти Церкви. Однак скептики вважають цей підхід за формальну відмову від етичного обов'язку. За їхніми словами, хоча Папа вимовляв загальні заклики до миру і засудження насилля, прямих назв винних і чітких протестів «У сумах збитків» чи лозунгів «Спаси євреїв» у публічних зверненнях не було.

- **Підтримка:** На захист позиції Пія XII висловлюють аргумент, що за таких жорстких умов будь-які надто рішучі заяви могли не лише залишитися безрезультатними, а й призвести до посилення злочинних дій. Ватиканська дипломатія апелювала до традиції Папства бути «мостом» між ворогуючими сторонами. Прихильники цієї точки зору підкреслюють, що Папа та католицькі благодійні організації **тайно допомагали жертвам** переслідувань. Наприклад, Ватикан і монастирські спільноти надали притулок багатьом біженцям і євреям у Римі після італійської капітуляції 1943 року. За свідченнями очевидців, у пору нацистської окупації Папа відкрив двері своїх резиденцій і літніх резиденцій (Кастель-Гандольфо) для кількох тисяч людей, що рятувалися від арешту. Ієрархи та монахи видавали підроблені документи, ховали сім'ї у монастирях, сприяли еміграції жертв у безпечні країни. Ці дії постають як виправдання відносної стриманості: мовляв, саме завдяки непрямим таємним зусиллям можна було посправжньому рятувати життя.

Однією з ключових етичних дилем у діяльності Церкви було протистояння між вірністю нейтралітету та обов'язком заявити про очевидне зло. З одного боку, Ватикан традиційно проголошував заборону втручання в «політичні» конфлікти, вважаючи свою місію духовною і наднаціональною. З іншого – проігнорувати масові вбивства невинних італійців та євреїв було для багатьох неприйнятно з християнської моральної точки зору. Пія XII заявляв про співчуття жертвам війни і виступав за мир (наприклад, папські радіопромови часом згадували про «невинні жертви», «сирот і переселенців»), але уникав прямого визнання факту геноциду. Подібна позиція викликала суперечки: прихильники церкви вважали це вимушеним компромісом, критики – моральною поступкою.

Водночас реальна робота католицьких громад тому періоду часто слугує аргументом на користь папського курсу. **Допомога переслідуваним** – під цим гаслом захисники Ватикану згадують масове порятунку людей. Утримуючись від гучних заяв, Церква збирала ресурси, спрямовувала благодійні ініціативи, а сам Папа підтримував таємні кроки дипломата, спрямовані на звільнення полонених та біженців. Наприклад, відомо, що багато італійських католиків, включаючи високопоставлених осіб (як-от майбутній Папа Павло VI), особисто сприяли виїзду євреїв за кордон або їх

приховуванню. Наявність цього «унутрішнього порятунку» часто наводиться як свідчення того, що Церква, попри свою офіційну незаявлену позицію, все ж виконувала завдання милосердя.

Отже, політика Ватикану у фашистській Італії була подвійною: в публічній площині вона продовжувала ідею відмежування від жорстоких політичних реалізмів (прагматичний нейтралітет), а у приватній – реальну допомогу переслідуваним. Цей баланс між прагматизмом і мораллю породжував як виправдання відносин із фашизмом, так і різку критику. Він же згодом став предметом історичних дебатів, адже свідчить про глибоку дилему, яку розв'язувати мусила Католицька Церква під час війни.

5.3. Наслідки для Католицької Церкви в післявоєнній Італії

У післявоєнний період Італія опинилася у стані політичної перестройки, де Ватикан відіграв значну роль у формуванні нового курсу. Церква виступила одним із базисів відновлення демократичного устрою: існуючи в умовах протистояння антикомуністичним та комуністичним силам, вона активно підтримувала створення християнсько-демократичного руху. У 1943–1945 рр. на хвилі національно-визвольного піднесення заснувалася партія Демократичної Християнської партії (Democrazia Cristiana), яка стала провідною силою в Італії майже на півстоліття. Ватикан спирався на мережу католицьких товариств і ЗМІ, закликаючи віруючих голосувати за антикомуністичні, консервативні партії, які обіцяли дотримуватися християнських цінностей у новій державі. Унаслідок цього в перших виборах 1946–1948 рр. християнські демократи отримали суттєву підтримку населення і сформували уряд воєнізованого типу. Таким чином, роль Церкви в оновленні демократії полягала в тому, що вона допомогла сконсолідувати помірковані, вірогідно проєвропейські сили, що не допустили приниження католицького елемента в політичному житті. Папська дипломатія та католицька ієрархія також брали участь у формуванні нової конституції Італії 1947–1948 рр.: згідно зі ст. 7 Конституції від 1948 року, Латеранський пакт 1929 року отримав конституційну силу, що засвідчило визнання незалежності Ватикану і затвердження взаємних зобов'язань.

- **Відновлення демократії:** За підтримки Ватикану ієрархи закликали вірян відкинути моделі авторитаризму і взяти активну участь у

виборах. Роль Церкви в цьому процесі проявилася також через розбудову системи католицької освіти і благодійності, які зміцнювали суспільну основу майбутньої держави. Фактично Католицька Церква стала одним із стрижнів першого італійського парламентського устрою, сприяючи обранню президентів і урядів, що залишалися близькими до християнських і соціальних доктрин. У центрі уваги була не тільки справа збереження церковних привілеїв, але й соціальне відновлення країни (через християнський профіль програм).

● **Довгостроковий вплив на церковно-державні відносини:**

Післявоєнна Італія зберегла близькі контакти з Ватиканом. З одного боку, було зафіксовано розмежування функцій: 1984 року Латеранські угоди були переглянуті (цей процес вже пізніше), але в перші десятиліття після війни Конституція 1948 р. і додаткові законодавчі акти закріпили деякі привілеї Церкви, зокрема право викладання католицької етики в школах та податкові пільги для церковних установ. З іншого боку, Італія як республіка формувала більш світський, плюралістичний суспільний устрій, намагаючись поєднати демократичні свободи з усталеним цивільним статусом католицизму (наприклад, у конкордаті 1929 р. замінили деякі положення, щоб відбити нові реалії). В цілому церква зберегла значний вплив у суспільстві, але навчилася відокремлювати свою духовну місію від однозначного контролю над державною владою.

● **Реабілітація образу Церкви:** Післявоєнна епоха вимагала від Церкви дещо реорганізувати свій імідж. Спочатку її співпраця з фашистами викликала критику і сумніви в суспільстві. Щоб виправдати себе, церква підкреслювала свою участь у порятунку жертв війни та підкреслювала нову опозицію комунізму – це дозволило віруючим і громадськості бачити Церкву не як колишнього союзника режиму, а як хранительку моралі. У результаті проведена низка заходів – від відкриття установ благодійності до освіти в дусі соціальної доктрини – поступово повертали довіру громадян. У середньостроковій перспективі Церква фактично відновила свою репутацію як важливого морального авторитету в Італії, хоча демократичні реформи і зростання секуляризму впливали на те, що її роль стає більш радше моральною ніж юридично домінуючою.

Відтак для італійської Католицької Церкви післявоєнний досвід можна оцінити як складний, але в цілому підтримувальний нового ладу. Ватикан у перші роки республіки допоміг країні уникнути політичного вакууму і зберегти єдину суспільну згоду, де сильні позиції католицизму стримували радикальні ідеології. Водночас поразка фашизму поставила Церкву в ситуацію переосмислення своєї ролі: протягом декількох наступних десятиліть вона намагалася дистанціюватися від фашистського минулого і зміцнювати демократичні цінності в державі. Це мало вирішальне значення для формування сучасних церковно-державних відносин в Італії, де католицизм залишався провідною релігією, але вже переважно через м'які, а не примусові чинники.

5.4. Історична та сучасна оцінка періоду в історіографії

З часом погляди істориків і політологів на роль Ватикану в епоху фашизму зазнали еволюції. У безпосередньому післявоєнному періоді переважали інтерпретації, які апелювали до необхідності компромісу. Більшість католицьких та нейтральних дослідників 1950–1960-х років вважали Латеранський пакт 1929 р. вирахом, що врегулював конфлікт «Римського питання» і дав Церкві свободу діяльності. Фашизм розглядався швидше як небажаний, але на той момент незапобігнений політичний продукт (особливо у світлі протистояння тоталітаризмів та комунізму).

У 1970–1990-х наукова дискусія дещо загострилася: під впливом нових джерел і публікацій (зокрема з архівів Ватикану та щойно оприлюднених документів) з'явилися праці, що критично переглядали апологетичний підхід. Історики зауважили, що Ватикан активно шукав порозуміння з іншими тоталітарними режимами (наподібно до угоди з Німеччиною 1933 р. чи контакту з Австрією перед Аншлюсом). Порівняння з іншими тоталітарними режимами виявило цікаві паралелі і відмінності:

- **Нацистська Німеччина:** З фашистською Італією Ватикан уклав угоди дещо раніше, однак подальша політика була схожою в обох випадках. Папа Пій XI в обох контекстах критикував націонал-соціалізм (*Mit brennender Sorge* 1937 р.), а Пій XII дотримувався принципу нейтралітету. У результаті з обома режимами конкордати були підписані – в Італії (1929), в Німеччині (1933) – але в кінцевому

підсумку під час війни католицька ієрархія опинилася в конфронтації з нацистами. На відміну від Італії, у Німеччині становище Церкви було різко підривано режимом (закриття шкіл, арешти священників), що призвело до ще більшої критики Ватикану за недостатню жорсткість у відповідь.

- **Франкістська Іспанія:** У цьому випадку зворотна динаміка: Католицька Церква активно підтримувала франкістський переворот, за що отримала широкі привілеї (офіційний статус державної церкви, вплив на освіту та моральний контроль суспільства). Пізніше, коли Іспанія увійшла в НАТО і співпрацювала з демократичними країнами, ієрархи відверто дистанціювалися від режиму. У порівнянні з Італією, де підтримка була радше прагматичною і не проявлялася у формі відкритого союзу, іспанський випадок показує інший стратегічний вибір Церкви у реакції на сучасну їй диктатуру.

- Подібні коментарі стосуються інших режимів середини ХХ ст.: папський підхід коливався від використання конкордатів і дипломатичних уступок до публічних звернень. Зрештою, кожна історична ситуація мала свої особливості, але загальна риса – прагнення Ватикану зберігати власну інституційну стабільність – проявилась повсюди.

Сучасна історіографія розглядає досвід Ватикану часів Муссоліні і висновки цього парадоксу з особливою увагою. Більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що легітимізація фашистського режиму через Латеранські угоди та подальшу дипломатію не були аналогом жодної суто морально ідеальної практики, але і не позбавлені стратегії. З огляду на поточні церковно-державні відносини, цей досвід вважається водночас уроком прагматизму та попередженням. Він показує, що жодні компроміси з авторитарними режимами не обходяться без суспільного ризику для Церкви. У контексті сучасних викликів – деякі держави прагнуть зблизитися з релігією в обмін на контроль над нею – історія Італії Муссоліні є актуальним прикладом. Вона демонструє, наскільки важливо балансувати між духовною місією та реалістичними потребами державної політики, аби не втратити морального авторитету Церкви.

ВИСНОВКИ

Вивчення складних, суперечливих та багатогранних взаємин між Ватиканом і фашистським режимом у Італії в період 1922–1945 років дає змогу зробити низку узагальнюючих висновків, які дозволяють краще зрозуміти не лише поведінку Католицької Церкви в умовах авторитарного режиму, а й природу самої політичної взаємодії релігійної інституції з тоталітарною державою. Цей період в історії був надзвичайно драматичним для обох сторін: Ватикан поставав перед викликами збереження духовної та інституційної автономії, тоді як фашистська влада прагнула контролювати всі аспекти суспільного життя, включаючи релігію.

Протягом 23-річного періоду існування фашистського режиму в Італії Ватикан пройшов складний шлях — від обережного зближення та формального компромісу до дедалі виразнішого морального дистанціювання. Початково Святому Престолу було важливо забезпечити визнання власного суверенітету, що втілювалося в Латеранських угодах 1929 року. Ці домовленості мали надзвичайно велике значення для Церкви, адже вони поклали край «Римському питанню», що залишалося невирішеним з моменту ліквідації Папської держави у 1870 році. Таким чином, Ватикан отримав міжнародно-правове визнання своєї незалежності, а Католицька Церква — офіційне місце в суспільному житті італійської держави.

Однак після підписання угод розпочалася нова фаза відносин — фаза поступового загострення суперечностей. З одного боку, Муссоліні прагнув використати співпрацю з Церквою для підсилення легітимності власної влади, з іншого — не збирався ділитися ідеологічним впливом. Це виявилось у спробах режиму контролювати Католицьку Акцію, обмежити вплив католицької преси, підпорядкувати освіту і навіть нав'язати фашистську етику, яка все більше входила в протиріччя з християнськими моральними принципами.

Особливо чітко конфлікт між ідеалами католицизму та фашистською ідеологією проявився після прийняття расових законів у 1938 році. Ці законодавчі акти, натхненні нацистськими поглядами, дискримінували єврейське населення і суперечили християнському вченню про рівність

усіх людей перед Богом. Ватикан, хоч і не висловився відкрито в жорсткій формі, однак опосередковано демонстрував несхвалення таких дій. Папа Пії XI у своїй енцикліці *Mit brennender Sorge* ще у 1937 році звернувся з критикою тоталітаризму й расової доктрини, а його наступник Пії XII намагався дипломатичним шляхом пом'якшити наслідки репресивної політики.

Ватикан опинився в умовах надзвичайної складності. Будучи не лише духовним центром, а й суб'єктом міжнародного права, він мусив балансувати між моральною місією та політичною реальністю. Ватиканська дипломатія того часу, зокрема під керівництвом Папи Пії XII, орієнтувалася на принцип обережності. Нейтралітет у війні, стриманість у публічних заявах, уникнення відкритого конфлікту з фашистською та згодом нацистською владою були, з одного боку, засобом самозбереження, а з іншого — способом забезпечити можливість допомоги жертвам переслідувань.

Попри зовнішню стриманість, Церква в роки Другої світової війни активно діяла в гуманітарній сфері. Багато монастирів і церков на території Італії перетворилися на притулки для євреїв, антифашистів, військовополонених. Така діяльність не завжди афішувалася, аби не викликати репресій з боку окупаційної влади, проте її масштаб був значним. Це дає підстави розглядати дії Ватикану як поєднання обережності з реальними зусиллями допомогти постраждалим.

Таким чином, Святому Престолу вдалося, попри складні обставини, **зберегти свою автономію**, уникаючи як повної колаборації з фашизмом, так і відкритої конфронтації, що могла б призвести до прямого втручання влади у справи Церкви.

Одне з ключових питань, що постало під час дослідження, — це **характер компромісу**, укладеного між Ватиканом і фашистською державою. Чи йшлося про добровільну співпрацю, зумовлену збігом ідеологічних переконань, чи про **вимушену поступку**, продиктовану необхідністю виживання у ворожому політичному середовищі?

Аналіз джерел, подій і риторики Святого Престолу дає підстави стверджувати, що **компроміс Ватикану з фашистською Італією був радше вимушеним**, ніж стратегічним у широкому сенсі. Католицька Церква не розглядала фашизм як ідеального союзника. Навпаки — від

самого початку було зрозуміло, що йдеться про тимчасову домовленість, спрямовану на мінімізацію загроз для Церкви з боку тоталітарного режиму.

Утім, не можна повністю виключити й **елементи стратегічного розрахунку**. Ватикан, пам'ятаючи про переслідування християн у більшовицькій Росії, бачив у фашизмі "менше зло" на фоні загроз з боку комуністичного руху. Така логіка збереження "морального фронту" через компромісну співпрацю не була новою для Церкви, але в умовах фашизму вона призвела до часткової втрати моральної дистанції та до неоднозначної оцінки з боку істориків.

У післявоєнний період ця співпраця стала предметом гострої критики, а також **триваючого осмислення** як усередині Католицької Церкви, так і в академічних колах. Сьогодні стає все більш очевидним, що дипломатичні компроміси, до яких змушений був вдаватися Ватикан у першій половині XX століття, залишили по собі складну спадщину: з одного боку — врятовані життя і збережена церковна структура, з іншого — втрачений моральний імідж, який довелося відновлювати десятиліттями.

У ході всебічного вивчення взаємин між Ватиканом та фашистською Італією в період правління Беніто Муссоліні було з'ясовано, що ці відносини становили складну систему взаємозалежностей, компромісів, внутрішніх суперечностей та моральних дилем. Ватикан, як найвища інституція Католицької Церкви, протягом цього періоду опинився в унікальній історичній ситуації, коли, з одного боку, йшлося про захист духовних та моральних цінностей, а з іншого — про необхідність збереження власного політичного суверенітету в умовах авторитарного, тоталітарного режиму, що поступово встановлював повний контроль над усіма сферами суспільного життя.

Початок відносин був позначений спробами встановити співпрацю, яка втілювалася у підписанні Латеранських угод 1929 року. Ці угоди мали безпрецедентне значення: вони не тільки надали Ватикану міжнародно-правове визнання, але й зміцнили позиції Католицької Церкви в Італії. Це стало тимчасовим компромісом, який, з одного боку, дозволив Церкві відновити частину втраченої влади, а з іншого — створив передумови для поступового втягування духовної влади у сферу політичних впливів фашистського режиму.

Однак уже впродовж наступного десятиліття стало очевидно, що фашизм не розглядає релігію як рівноправного партнера, а, скоріше, як інструмент для зміцнення власного авторитету. Це зумовило напруження у стосунках: Церква виступала проти надмірного втручання держави у діяльність католицьких організацій, проти державного монополізму у сфері освіти, проти культури насильства і тотальної ідеологізації. Водночас вона не наважувалась на відкриту конфронтацію, побоюючись ескалації тиску і втрати навіть тієї автономії, якою володіла.

Коли у 1938 році фашистський режим запровадив расові закони, значною мірою скопійовані з антисемітського законодавства нацистської Німеччини, моральна межа між Церквою і режимом стала ще відчутнішою. Ватикан, не висловлюючи офіційної різкої критики, натомість виявляв стурбованість і засудження такими засобами, як проповіді, звернення до єпископату, діяльність у сфері милосердя. Під час Другої світової війни Ватикан зберігав офіційний нейтралітет, однак в реальності здійснював активну допомогу жертвам конфлікту, особливо євреям, полоненим, біженцям та переслідуваним за політичні або расові мотиви.

Роль Папи Пія XII, який очолював Католицьку Церкву у найтрагічніший період війни, залишається предметом історичних дискусій. З одного боку, його обережність дозволила Ватикану зберегти свою інституційну цілісність і залишатися на позиції посередника та морального авторитета. З іншого боку, саме ця стриманість часто критикується як прояв надмірного прагматизму, що межував із моральною пасивністю. Тим не менш, свідчення численних гуманітарних ініціатив, здійснених під його заступництвом, засвідчують, що Ватикан не був байдужим до людських страждань.

У післявоєнний період Католицька Церква відіграла важливу роль у відновленні суспільного життя Італії, сприяючи стабілізації демократії, відродженню моральних цінностей і формуванню нової політичної культури. Попри спадщину складного минулого, Ватикан зумів адаптуватися до нової європейської реальності, зберігаючи вплив на міжнародну арену та усвідомлюючи необхідність критичного осмислення власної історії.

Таким чином, загальний підсумок дослідження дозволяє дійти до виводу, що взаємини між Ватиканом і фашистським режимом були **непростим балансом між принципами та обставинами**, між прагненням до збереження морального авторитету і необхідністю пристосування до реалій авторитарної влади. Цей компроміс був у більшій мірі **вимушеним**, продиктованим не прагненням до співпраці з фашизмом, а страхом за втрату впливу, віруючих і самої Церкви.

Цінність досвіду Ватикану в цей період полягає не лише в історичному розумінні, але й у сучасній актуальності: у світі, де авторитаризм, релігійний радикалізм і політична маніпуляція вірою знову постають перед людством, приклад Ватикану 1922–1945 рр. є важливим попередженням. Він демонструє, що моральна позиція не завжди може бути радикальною, але вона повинна залишатися активною. Історія показує, що **мовчання Церкви в обмін на виживання завжди породжує глибокі етичні наслідки**. Водночас і надто голосна конфронтація в умовах безсилля може призвести до втрати самої можливості допомоги ближньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Patti lateranensi (Trattato e Concordato fra la Santa Sede e l'Italia). Roma, 11 лютого 1929 URL

:https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19290211_patti-lateranensi_it.html#:~:text=,Pontefice%20e%20del%20Re%20d'Italia

Пій XI. Енцикліка *Non abbiamo bisogno*. 29 червня 1931. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_29061931_non-abbiamo-bisogno.html#:~:text=NON%20ABBIAMO%20BISOGNO

Пій XI. Листа-енцикліка *Mit Brennender Sorge*. 14 березня 1937 URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennender-sorge.html#:~:text=LETTERA%20ENCICLICA%20MIT%20BRENNENDER%20SORGE,DEL%20SOMMO%20PONTEFICE%20PIO%20XI

Пій XI. Енцикліка *Divini Redemptoris*. 19 березня 1937 URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html#:~:text=DIVINI%20REDEMPTORIS

Література

Ceci L. *The Vatican and Mussolini's Italy*. Leiden; Boston: Brill, 2016.

Ceci L. *L'interesse superiore: Il Vaticano e l'Italia di Mussolini*. Bari: Laterza, 2013.

Pollard J. F. *The Vatican and Italian Fascism, 1929–32: A Study in Conflict*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1985

Fattorini E. *Hitler, Mussolini, and the Vatican: Pope Pius XI and the Speech That Was Never Made*. Malden, MA: Polity Press, 2011.

De Cesaris V. Seduzione fascista: La Chiesa cattolica e Mussolini 1919–1923. Milano: Edizioni San Paolo, 2020.

Rogari S. Santa Sede e fascismo dall’Aventino ai Patti Lateranensi. Con documenti inediti. Bologna: Forni, 1977.

Sale G. Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione. Milano: Jaca Book, 2006i.

Sale G/. «Popolari, chierici e camerati»: Fascismo e Vaticano fino ai Patti Lateranensi. Milano: Jaca Book, 2006.

McGoldrick, James E. “Mussolini and the Vatican: 1922–1943.” University of Dayton, 1976.

Jemolo, Arturo C. *Church and State in Italy, 1850–1950*. Oxford: Blackwell, 1960

Волошин, О. «Латеранські договори 1929». Українська дипломатична енциклопедія, т. 1. Київ: Знання України, 2004, с. 760.

Срібняк І. Італія/Italia: короткий нарис історії: навч. посібник / І. І. Срібняк. — Рим–Київ : Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2019. — 206с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27567/1/I_Sribnyak_Italia_2019_IFF.pdf#:~:text=ІГОР%20СРІБНЯК%20ІТАЛІЯ%20%2F%20ITALIA%3A,Київ%202019

Данилюк І.В. Святий Престол і Ватикан: особливості міжнародної правосуб’єктності / І. В. Данилюк // Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. — 2023. — № 2 (14). — С. 142–

150.URL:https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/23.pdf#:~:text=УДК%2093%2F94%2B327%20DOI%20https%3A%2F%2Fdoi.org%2F10.32782%2F2663,B

Данилюк І.В. *Історіографічні підходи до визначення витоків правосуб'єктності Святого Престолу на міжнародній арені* / І. В. Данилюк // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. — 2021. — № 1 (71). — С. 160–168. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/29.pdf#:~:text=Данилюк%20І,СВЯТОГО%20ПРЕСТОЛУ%20НА%20МІЖНАРОДНІЙ%20АРЕНІ

Мельник В. *Юридичний статус Ватикану: від Римської проблеми до Латеранської угоди* [Електронний ресурс] / В. Мельник // *Католицький оглядач*. — 2016. — Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/юридичний-статус-ватикану-від-римської-проблеми-до-латеранської-угоди>.

Гісем О.В., Мартинюк О.О. *Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти (рівень стандарту)* / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків: Ранок, 2018. — 176 с

Сабадаш Ю.С., Микольченко Ю.М., Пахоменко С.І. *Історія культури Італії: навч. посіб.* / за заг. ред. Ю. С. Сабадаша. — Київ: Ліра-К, 2021. — 230 с

Ладиченко В.М. *Всесвітня історія: підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти (стандартний рівень)* / В. М. Ладиченко. — Харків: Ранок, 2011. — 256 с.

Avvenire. «Santa Sede, l'archivio e la fine del fascismo» URL: <https://www.avvenire.it/agora/pagine/santa-sede-larchivio-e-la-fine-del-fascismo#:~:text=La%20recente%20apertura%20degli%20Archivi,due%20tomi%3A%20%20L'Archivio%20della>

Гутів Б.. «Латеранські угоди як правове підґрунтя для становлення міста-держави Ватикан». *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 2017, №65, с.22–29. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/radaphd/1842/dysertaciya-gutiv.pdf#:~:text=1,29>

Гнатів Н. «Папа проти Дуче: Як постав Ватикан». Куншт, 19 березня 2024. URL: <https://www.kunsht.com.ua/articles/papa-proty-duche-iak-postav-vatykan#:~:text=Папа%20проти%20Дуче%3A%20Як%20постав,Ватика>
[Н](https://www.kunsht.com.ua/articles/papa-proty-duche-iak-postav-vatykan#:~:text=Папа%20проти%20Дуче%3A%20Як%20постав,Ватика)

“Що приховують секретні архіви Ватикану?”. URL: <https://credo.pro/2014/09/123162#:~:text=URL%3A%20https%3A%2F%2Fcredo.pro%2F2014%2F09%2F123162%20,3>

“5 уроків Латеранських угод. Як Церква трохи не перестала існувати” URL: <https://credo.pro/2019/02/230596>

Univ. of Trento “Il patto col diavolo. Mussolini e papa Pio XI” URL: <https://mag.unitn.it/eventi/1264/il-patto-col-diavolo-mussolini-e-papa-pio-xi#:~:text=fra%20il%20Vaticano%20e%20l'Italia,Rizzoli%2C%20courtesy%20Rizzoli%20RCS%20Libri>

'Pope And Mussolini' Tells The 'Secret History' Of Fascism And The Church URL: <https://www.npr.org/2015/04/24/401967360/pope-and-mussolini-tells-the-secret-history-of-fascism-and-the-church#:~:text=DAVIES%3A%20David%20Kertzer%2C%20welcome%20to,lot%20of%20headway%20long%20before>

«The Pope's Secret Back Channel to Hitler» URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/pope-pius-xii-negotiation-hitler-catholic-church/639435/>

«Lateran Treaty». Encyclopædia Britannica URL: <https://www.britannica.com/place/Vatican-City>

Lateran Concordat (1929) URL: <https://www.concordatwatch.eu/lateran-concordat-1929-text--t39251#:~:text=In%20the%20name%20of%20the,Most%20Holy%20Trinity>
[У](https://www.concordatwatch.eu/lateran-concordat-1929-text--t39251#:~:text=In%20the%20name%20of%20the,Most%20Holy%20Trinity)

British Pathé. Mussolini visits Pope Pius XI at the Vatican [кінохроніка, 1932]. (Кадри візиту Муссоліні до Пія XI.) URL: <https://www.britishpathe.com/asset/135494/>

Correva l'anno – La Chiesa cattolica e il regime fascista (документальний фільм, режисер А. Варкетта, 2007). URL:

<https://www.igorfrancescato.it/video/correvat-l-anno-rai-3-la-chiesa-cattolica-e-il-regime-fascista-alessandro-varchetta-2007/>

Istituto Nazionale Luce. La conciliazione fra l'Italia e il Vaticano [відеофільм, 1929] URL: <https://patrimonio.archiviolute.com/luce-web/detail/IL3000095778/1/la-conciliazione-l-italia-e-vaticano.html#:~:text=La%20conciliazione%20fra%20l%27Italia%20e,il%20Vaticano>

